

XVI. YÜZYILDA OSMANLI-HABSBURG MÜCADELESİNİN BİR KAYNAĞI OLARAK MÜHİMME DEFTERLERİ*

Géza DÁVID**

Özet

Osmanlı divanından çıkan emirlerin kısa birer nüshalarını ihtiva eden mühimme defterleri, Türk arşivlerinde muhafaza edilen en önemli kaynak serilerinden birini teşkil eder. Birçok fermanın asıllarının yüzyıllar içinde kaybolmuş olması, bu defterlerin kıymetini bir kat daha artırmaktadır. Makalenin defterleri tarif etmeyi amaçlayan ilk kısmı, belgelerin kayıt sürecini, diplomatik özelliklerini, en bilindik muhataplarını, ilgili yerlere gönderilme işlemlerini, mühimme ve şikâyet defterleri arasındaki ilişkiyi ve konuyla ilgili yapılmış çalışmaları ele alır. İkinci kısım, Erdel meselesini ihmal etmemek kaydıyla, XVI. yüzyılda doğrudan Osmanlı-Habsburg temasları hakkında bilgi veren belgelerin muhtevasını tahlil etmektedir.

Anahtar kelimeler: *mühimme defteri*, Osmanlı diplomasisi, Osmanlı-Habsburg ilişkileri, arşivler, siyasi çekişmeler.

Tanımlı ve Genel Önemi

Osmanlı divanındaki faaliyetlerin ürünleri olan mühimme defterleri (=MD)¹, padişahın adına sadır olan hükümlerin muhtasar birer şekillerini ihtiva

* Başlangıçta XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı belgelerini tetkik etme amacını taşıyan ve Macar-Amerikan işbirliği çerçevesinde yayımlanması düşünülen bir çalışmanın ilgili bir bölümünü oluşturması tasarlanan bu makale, 1989-1990 yılları arasında Münih'te yararlandığım Alexander von Humboldt bursu sayesinde kaleme alınmıştır. Bununla birlikte yazının çıkması muhtelif nedenlerden ötürü uzun bir süre için gecikmişti. Makalenin neşredilme aşamasında önemli bazı yayınları köşeli parantez içinde eklemek dışında orijinal metinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. –Yazının orijinal künyesi şöyledir: “The *mühimme defteri* as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century”, *Archivum Ottomanicum* 20 (2002), s. 167-209. –Türkçe tercümede, metne ve dipnotlara birkaç yerde [] içinde yeni ilaveler yaptım.

** Prof. Dr., Budapeşte Loránd Eötvös Üniv. Edebiyat Fakültesi Türkoloji Anabilim Dalı.

ederler. Bu anlamda, adı geçen belge türü Türk arşivlerinde bulunan en önemli kaynak serilerinden birini teşkil eder. Yüzyıllar boyunca birçok fermanın asıllarının kaybolmuş olması bu vesika grubunun değerini arttırmaktadır; netice itibarıyla ne de olsa bu kayıtların, artık mevcut olmayan asıllarının yerini ikame ettiği öne sürülebilir. Üstelik devasa imparatorluğun dağılık bölgelerinde görev yapan memurlara gönderilen emirlerin ekseriyetle tek bir cilt içinde bir araya getirilmesi, belirli bir döneme ait temel meseleler üzerinde genel neticelere varma ve farklı vilayetler arasında karşılaştırmalar yapma açısından elverişli bir zemin sağlamaktadır.

Adlandırma

Mühimme defteri tabiri, akademik çevreler tarafından yaygın biçimde kullanılmasına rağmen, bu ismi giriş sayfasında veya ilk sayfalarında taşıyan defter sayısının birkaç taneyi aşmadığını belirtmek gerekir². Bunun yerine bir dizi farklı varyasyon dikkati çekmektedir³. Bunlar arasında en sık rastlanan tavsif, ahkâm-ı mirî defteridir⁴. Bununla birlikte, bir defterin muhtevasının hangi kategoriye ait olduğunu gösteren belirgin bir alamet tespit

¹ Burada “defter” tabirini, Avrupa’da alışılmış anlama bağlı kalmaksızın daha geniş bir çerçevede kullandım. Krş. William S. Peachy, “Register of Copies or Collection of Drafts? The Case of Four *Mühimme* Defters from the Archives of the Prime Ministry in Istanbul”, *The Turkish Studies Association Bulletin*, X/2 (1986), 82.

² Bu bağlamda bir kanıt niteliği taşıyan tek defter, 94 numaralı mühimmedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul). Krş. Gliša Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva mühimme defteri*, Beograd 1951, s. 9; Tevfik Temelkuran, “Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 6 (1975), s. 158; *Das osmanische “Registerbuch der Beschwerden” (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675*, *Österreichische Nationalbibliothek Cod. mixt. 683*, hrsg. ... von Hans Georg Majer, Band I, Wien, 1984, s. 19. – MD 93, s. 78’de ulak hükümleriyle alakalı olarak benzer bir adlandırmaya rastlanmaktadır: Temelkuran, a.g.m., s. 159. – Yukarıda isimlerine yer verilen üç yazarın da bu geç tarihli deftere atıfta bulunmaları, bir ayırım yapma ihtiyacının şikâyet defterlerinin (=ŞD) ortaya çıkışından sonra doğduğunu düşündürmektedir (bkz. aş.). Yine de, bu varsayımın geçerliliği ileride yapılacak araştırmaların sonuçlarına bağlıdır.

³ Mübahat S. Kütükoğlu, “Mühimme Defterlerinde Muâmele Kayıtları Üzerine”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul 1988, s. 95-97.

⁴ Örneğin MD 19’da, “mirî ahkâm kayıdır” şekliyle oldukça kısa bir versiyonu geçmektedir. Krş. Kütükoğlu, a.g.m., s. 95. MD 61 ise, daha dolambaçlı bir ifade tarzını yeğlemektedir: dönemin reisülküttabı “Hamza Beğ zamanında vaki olan mirî ahkâmın ibtida kayıdır tahriren fi evail-i şehri-i Recebi’l-mürecceb sene 994” (18-27 Haziran 1586). Krş. Elezović, a.g.e., s. 7, Elezović burada yılı hatalı biçimde 993 olarak belirtmiştir.

MÜHİMME DEFTERLERİ

edebilmek çoğu vakit güçtür; bunun yerine sadece defterin tutulma sürecine nezaret eden devlet memurunun ismine ulaşılabilir⁵. Bazı durumlarda ise, ne defterin ait olduğu kategoriye ne de ilgili reisülküttap veya sadrazamın kimliğine dair bir işaret bulunmakta, deftere yalnızca bir başlangıç tarihi düşülmektedir⁶.

Söz konusu defterlerin 1640'lı yıllara değin üzerlerinde kendilerine özgü herhangi bir isim taşıması, bu tarihe kadar gelen defterlerden bahsedilirken mühimme defteri tabirinin kullanılmasının bir dereceye kadar keyfi bir uygulama olduğu izlenimini doğurabilir. Yine de – aşağıda üzerlerinde durulacak olan birtakım sorunlara rağmen –, ele aldığımız vesikaların muhtevasının, bunların alışlagelen adlandırılmasını haklı çıkaracak derecede mütecanis olduğu öne sürülebilir.

Mühimme kayıtlarına dair diğer bir ilginç hususiyet, gönderilen hükümlerin hangi aşamada defterlere girdiğinin açıkça tespit edilememesidir. Araştırmacıların ilgisini bu meseleye çeken husus, her fermanın biri kayıt tarihi, diğeri hükmün ulağa verildiği tarih (“gönderilme tarihi”) olmak üzere iki ayrı tarih taşıması olmuştur. Bu iki tarih arasında herhangi bir tenakuz bulunmaması durumunda, kayıt aşamasını saptamakta hiçbir güçlük yaşanmayacaktır. Yalnız emrin yollanma tarihinin kayıt tarihinden önce geldiği bazı örneklerle rastlanmaktadır⁷. Bu durum, defterlerdeki hükümlerin divan oturumları esnasında yazılmış olması ve ferman metninin bu müsveddelerin zenginleştirilmiş suretlerinden oluşması ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla kayıt aşaması ile ilgili diğer iki şıkkı, yani kayıt işleminin bir emrin son haliyle tertip edilmesinden önce veya sonra gerçekleştirilmesi olasılıklarını muhakeme etmek durumundayız. Meselenin önemini ilk olarak ortaya koyan Heyd, en pratik muamele tarzının, fermanın, “hazırlanmasından sonra ve yollanmasından önce” kayda geçirilmesi olduğunu ileri sürmüştür. Bununla

⁵ Örnek olarak bkz. *MD* 85 (Elezović, *a.g.e.*, s. 8, not 11), 88, 89, 96 (Majer, *a.g.e.*, s. 19, not 37).

⁶ *MD* 90, 91 (Majer, *a.g.e.*, s. 19, not 38).

⁷ Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552–1615. A Study of the Firman according to the Mühimme defteri*, Oxford, 1960, s. 25; Mihnea Berindei-Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545. Études et documents*, Paris-Cambridge, Mass., [1987], s. 133.

birlikte Heyd, kayıt işleminin “esas nüshanın tertip edilmesinden önce veya gönderilmesinden sonra” gerçekleştirilmesini de *a priori* pratik seçenekler olarak kabul eder ve hatta kimi durumlarda karinelerin bu sonuncu şıkları destekler mahiyette olduğunu belirtir⁸. Daha sonra Berindei ve Veinstein, yukarıdaki ihtimallerle alakalı kendi görüşlerini formüle ederek Heyd’e kimi itirazlarda bulunmuşlar ve başka bazı ince ayrıntıları gün ışığına çıkarmışlardır. Fakat son tahlilde, bütüncül bir çözüme ulaşmaya muvaffak olamayarak mülâhazalarını şu ifadelerle özetlemişlerdir: “Yukarıdaki mülâhazaların ışığı altında ... kayıt işleminin özgün belgenin hazırlanmasından önce mi, sonra mı vuku bulduğu konusunda kesin bir hükme varmak bizim için mümkün olmamıştır. Her iki durumun da muhtemel olduğunu kabul etmek zorundayız”⁹.

Kayıt Safhası

Ben bu saptamayı yalnızca teyit edebilirim. Bazen mühimme kayıtlarına üstünkörü bir bakış bile, bunların emirlerin nihaî formlarına dayanılarak tanzim edilmediklerini gözler önüne sermek için yeterlidir – metinlerdeki sayısız karalamalar ve tashihler, yarım bırakılan hükümler veya ilgili bir hükme başlamak için yapılan tekrarlar bu durumu kati surette göstermektedir¹⁰. Bununla birlikte, elimizdeki malzemenin büyük bölümü bu tür niteliklere sahip değildir: birtakım kâtip hataları bir kenara bırakılırsa, bu varyantlar üzerlerinde oynama olmayan ve dolayısıyla hükümlerin nihaî halini temsil eden suretlerdir. Bu durumda defterde yer alan hükmün yollanma tarihi, fermanın hangi aşamada deftere kaydedildiğinin saptanmasında yardımcı olmaktadır.

⁸ Heyd, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁹ Berindei-Veinstejn, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁰ Diğer örneklerin yanı sıra, Berindei ve Veinstein tarafından kullanılan defter veya bu defterin bir kısmı, muhtemelen müsveddelerin düzeltilme safhasına ait tamamlanmamış hükümler içeren bir derleme hüviyetini taşımaktadır. Keza ben de, adı geçen defterde yer alan karalamalar ve tashihlerle dolu bir belgenin çevirisini yapmıştım (*A Simontornyai szandzsák a 16. században*, Budapest 1982, s. 10, not 7). *MD* 69, 70, 71 ve 72, Peachy tarafından müsvedde defterler olarak tasnif edilmiştir ki, mesela *MD* 69’da Budin beylerbeyine hitaben yazılan bir hükmün iki iptal edilmiş ve bir nihaî şeklinin bulunduğu bakılırsa (s. 62, 122-124 numaralar), bu akla oldukça yakın bir varsayımdır. Ayrıca Peachy, mühimme defterlerinin eşzamanlı bir tanımlamasının yapılması gerektiğini söylerken de -en azından ilkece- haklıdır; fakat mevcut koşullarda bu mümkün görünmemektedir böyle bir meselenin üstesinden ancak takım çalışmasıyla gelinbilir.

Diplomatik Özellikler

XVI. yüzyıl mühimme kayıtlarının akademik bir disiplin olan diplomatika¹¹ açısından tasviri Uriel Heyd tarafından gerçekleştirilmiştir. Berindei ve Veinstein, verdikleri örneklerle belki de daha anlamlı neticelere vararak bu incelemeyi tekrarladılar¹². Bu çalışmaların tartışmaya yer bırakmayacak berraklıkta ortaya koyduklarını burada tekrarlamak lüzumsuz olacağından mühimme defterlerinde yer alan kayıtların birtakım kalıp ifadeler dışında, fermanların nihaî halleriyle neredeyse bütünüyle aynı metni içerdiğini belirtmek yeterli olur. Aynı zamanda defterlerde atlanan kısımların tarihçi açısından göz ardı edilebilir mahiyette olması mutlu bir tesadüftür. Bunlardan davet, tuğra ve dua bölümleri hiçbir surette mühimme defterlerinde yer almazken, birçok durumda elkab, iblâğ (notification), te'kid ve tahrir tarihi de kayda geçirilmemiştir¹³.

Heyd aynı zamanda fermanların hüküm rüknünde, esas itibarıyla bir arza cevap niteliği taşıyan emirler söz konusu olduğunda, genellikle iki kısma ayrıldığını fark etmiştir: alınan kararın muhtasar biçimini ihtiva eden daha genel bir bölüm ile doğrudan resmî görevlilere hitap eden ve daha vazıh ifadelerle sahip bir kısım¹⁴. Yine de, çoğu vakit bu ikinci bölümün bile, aşırı merkezîleşme ve kalabalık bürokrasi nedeniyle alelâde talimatlar seviyesinin ötesine geçemediğini hatırlatmak gerekir¹⁵. Her halükârda, bu ikili tertipte Osmanlı karar alma mekanizmasının iki safhasına şahit olunmaktadır.

¹¹ Osmanlı paleografyası ve diplomatikasına dair yapılan çalışmaların bir özeti Valery Stojanow'un *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatie mit einer Bibliographie*, (Islamkundliche Untersuchungen 76), Berlin 1983 adlı kitabında bulunabilir.

¹² Heyd, *a.g.e.*, s. 7-12; Berindei-Veinstejn, *a.g.e.*, s. 124-131.

¹³ *MD* 6, s. 371-375, no. 796'da Viyana kralının elkâbları sıralanmıştır. İblâğ kısmını haiz bir kayıt için bkz. *MD* 42, s. 51, no. 254 (Zsigmond Báthory'ye). Te'kid rüknünün "şöyle bilesiz" formülü *MD* 6'da sıkça kullanılmakta (s. 349, no. 742; s. 350, no. 746; s. 351, no. 747; s. 367, no. 790 – Budin (Buda) beylerbeyine yollanan emirler), *MD* 10, 12 ve 36'da – muhtemelen diğer defterlerde de– ara sıra görülmektedir. Kristóf Báthory ve diğer "Erdel beylerine" yollanan bir hükmün sonunda yer alan bir te'kid kaydının üstü sonradan karalanmıştır: *MD* 12, s. 148-149, no. 325. Tarih ve mahall-i tahrir rükünleri için bkz. Heyd, *a.g.e.*, s. 12/h.

¹⁴ Heyd, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹⁵ Krş. Gyula Káldy-Nagy, *Szulejmán*, Budapest 1974, s. 118.

Bunlardan ilkinii “sultanın veya yüksek dereceli bir memurun gelen rapor veya arzın üzerine kendi hattıyla yazdıkları”¹⁶ teşkil ederken; ikincisini divanda varılan nihaî kararın bir müddet sonra kâtipler tarafından formüle edilen şekli oluşturmaktadır.

XVI. yüzyıla ait mühimme kayıtlarında yaygın biçimde görülen bu yapı, sonradan hatırı sayılır ölçüde değişmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte mühimme defterlerindeki hükümler çok daha kısa hale gelmeye başladı. Daha açık bir ifadeyle, hüküm rüknü tekrar kısmının ortadan kalkmasıyla eskisine nazaran kısaldı, hem de aşağıda anılacak bazı önemli klişelerden vazgeçildi. Genel hatlarıyla bakıldığında, hüküm rüknünün kısılması tarihçi açısından bir kayıptır. Üstelik XVII. yüzyıl hattı, daha karmaşık ve itinasız olduğundan XVI. yüzyıl el yazısına kıyasla okunması genellikle daha zordur. Bu nedenle yinelenen unsurların eksikliği, belgeleri çözümlemeyi bir kat daha güçleştirmektedir. Ayrıca bu dönemde şahıs ve yer isimlerinin sıkça atlanması, ilgili defterlerin değerini biraz daha azaltmaktadır. Tabii ki, bu tür uygulamalar kâtipler açısından büyük kolaylıklar sağlamaktaydı. Bu devre ait mühimme defterlerinde bulunan hüküm suretleri ile hüküm asılları arasındaki ilişki hâlâ açığa çıkarılmayı beklemektedir. Bu amaçla yapılacak bir karşılaştırma, muhtemelen bir önceki yüzyıl için gerçekleştirilecekler nispetinde olumlu sonuçlar vermeyecektir. Kanaatimce, ferman asıllarının ikinci bölümleri defterde yer alan suretlerine kıyasla, her ne kadar eklenen kısımlar az çok kalıplaşmış nitelik taşısa da, önemli ölçüde daha uzundu.

Muhataplar

Fermanlar, yabancı bir ülke mevzu bahis olduğunda hükümdarlar, krallar, voyvodalar veya daha nadir olarak asilzadeler, dâhilî münasebetlere ilişkin konularda ise hanedan üyeleri veya muhtelif devlet görevlileri gibi birbirinden hayli farklı şahsiyetlere yollanırdı. Elleri ferman ulaşan yüksek tabaka içinde herhangi önemli bir değişim yaşanıp yaşanmadığını tespit etmek amacıyla, Erdel dâhil Macaristan’a yollanan, nispeten erken bir dönem (1560–1565)¹⁷ ile

¹⁶ Heyd, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁷ 3 ve 5 numaralı Mühimme defterlerinde yer alan ilk elliser hüküm ele alınmıştır.

MÜHİMME DEFTERLERİ

daha geç bir devre (1590-1605)¹⁸ ait yüzer hükmü gruplara ayırarak birbirleriyle karşılaştırdım. Aynı zamanda, bu kıyaslama verilerini adı geçen bölgeyi ilgilendiren 1576 yılına ait elli ahkâm defteri kaydıyla genişleterek¹⁹, iki defter türünde yer alan hükümler arasında yollandıkları resmî muhataplar bakımından herhangi kategorik bir ayırım bulunup bulunmadığını araştırdım. Ayrıca gönderilen emirlerin muhataplarını sayılarına, diğer bir ifadeyle tek kişi veya birden fazla olmalarına göre birbirinden ayrı kaydettim. Bu sınıflandırmanın sonuçları Ek-I'de gösterilmiştir.

Görevlileri unvanlarını esas alan bir tasnife tâbi tutarsak aşağıdaki dağılıma ulaşırız:

	Mühimme Defteri (1560-1565)	Mühimme Defteri (1590-1605)	Ahkâm Defteri (1576)
Yalnızca beylerbeyi	45	55	2
Beylerbeyi ve diğerleri	2	11	31
Toplam	47	66	33
Yalnızca defterdar	2	3	–
Defterdar ve diğerleri	1	7	22
Toplam	3	10	22
Yalnızca sancakbeyi	30	9	–
Sancakbeyi ve diğerleri	2	1	8
Toplam	32	10	8
Yalnızca kadı	4	–	4
Kadı ve diğerleri	3	4	27
Toplam	7	4	31
Erdel Prensi	14	14	–

¹⁸ 68-73 ve 77 numaralı Mühimme defterlerinden.

¹⁹ BOA, MAD, 7534.

Mühimme defteri hükümlerinin büyük kısmının hudut bölgelerinde görev yapan beylerbeyilere gönderildiği açıkça görülmektedir. İlk dilimdeki 45, ikinci kesitteki 55 emir, doğrudan ve yalnız beylerbeyilerin şahsına yöneliktir. Bu rakamlara diğer görevlilerin de beylerbeyinin yanında zikredildiği emirler eklendiğinde, eyalet idarecilerinin ağırlığı daha da artıyor; ayrıca önemlerinin zamanla gitgide artması da gözler önüne seriliyor. Bu durumun aksine, ele aldığımız zaman diliminin başlangıç ve bitiş noktaları arasında sancakbeylerinin ehemmiyetinin ciddî biçimde azalmış olduğu dikkati çeker. Kayıtların tanıklığına göre, bu dönemde kadılar da, daha az ferman almışlar ve bu bağlamda 1560'lar ile XVI. yüzyılın sonu arasında önem kaybetmişlerdir. Defterdarlar ise, birinci derecede ehemmiyet taşıyan konulara ilişkin az sayıda emir almalarına rağmen, müşterek fermanlar hesaba katıldığında, ellerine kadılardan daha fazla hüküm geçmiştir. Ahkâm kayıtlarına gelince, bunların da büyük kısmı beylerbeyilere gönderilmesine karşın, bu kez muhataplar arasında beylerbeyinin yanında çoğunlukla bir başkası da sayılmıştır (bu durum mühimme defterlerindeki örneklerle neredeyse tam bir tezat oluşturmaktadır) – daha açık olmak gerekirse, bu gruptaki 33 hükümden 31'inin birden fazla muhatabı bulunmaktaydı²⁰. Defterdar ve kadıların malî meseleleri ilgilendiren hususlarda nispi bir önceliğe sahip olmaları tam da beklenen durumdur. Buna karşın söz konusu örneklerin neredeyse hiçbirinde ilgili emirlerin tek alıcısı konumunda olmamaları daha beklenmedik bir özelliktir.

Sonuçta fermanlar mevzu bahis olduğunda, merkezî yönetim ile Macar eyaletleri arasındaki en önemli bağlantı unsurunun beylerbeyiler olduğu ileri sürülebilir. Bu anlamda elde ettiğimiz sonuç, Josef Matuz'un, verilerinin bir kısmından bizim de yararlandığımız 5 numaralı mühimme defterini kullanarak vardığı neticeden bir hayli farklıdır. Matuz'a göre, adı geçen defterde, merkezî

²⁰ Tek kişiye yollanan hükümlerle birden fazla muhatabın bulunduğu hükümleri karşılaştırırken ihtiyatlı olunmalıdır. Her ne kadar divan, emirleri tek bir şahsiyete gönderme hususunda bir hassasiyet geliştirmiş olsa da –1560'ların başında bu oran %95 iken 1600'ler civarında %81 gibi yine yüksek bir oranda seyretmiştir–, aynı muhtevaya sahip bazı emirlerin, bu kabilden kayıtların sonunda belirtildiği gibi, çok sayıda görevliye ulaştırılması gerektiği unutulmamalıdır. Bu bakış açısıyla, ahkâm defterlerindeki kayıtların yalnızca %12'lik bir diliminin tek bir muhataba yönelik kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa, mühimme defterleri ile ahkâm defterlerindeki belgeler arasındaki farklılığın ne denli dikkate değer olduğu anlaşılır.

idare tarafından gönderilen emirlerin baş muhatabı kadıların ve beylerbeyiler, kendilerine sancakbeylerinin ardından ancak üçüncü sırada yer bulabilmişlerdi²¹. Bu saptama, diğer etkenlerin yanı sıra, ilhak sürecinin tamamlanma seviyesine bağlı olarak esaslı bölgesel farklılıkların mevcut olduğunu göstermektedir. Osmanlı idaresinin daha erken bir tarihte kurulduğu ve daha derinlere kök saldıgı mıntikalarda, kadıların daha fazla sayıda ferman aldıkları söylenebilir. Buralarda, kadının salahiyyet sahasına giren gündelik hayata dair olağan meseleler sıklıkla divana taşınmaktaydı. Buna mukabil sınır boyları, beylerbeyilerin yetki alanına giren askerî ve diplomatik işler içeren farklı meselelerle boğuşmaktaydı. Aynı zamanda, beylerbeyilerin bu hususta gördükleri rağbet, imparatorluk genelinde artan ehemmiyetleriyle de uyumlu görünmektedir²². Her ne kadar, On Beş Yıl Savaşları dönemine ait olan verilerimizin ikinci dizisinin, oranlar üzerinde hafif bir dalgalanma yaratma ihtimali olsa da, bu durum yukarıdaki tespitin geçerliliğini azaltmamaktadır.

Emirlerin Gönderilmesi

Fermanların yollanma süreci, bunları gerekli yerlere tevzi etmekle görevli kişilerin isim ve/veya vazifelerinin çoğunlukla –en azından XVI. yüzyılın sonuna değin– emirlerin üstünde belirtilmesi bakımından bizi ilgilendirmektedir.

Bu bağlamda Matuz, I. Süleyman devrine ait muhtelif kaynaklardan derlediği verileri sistematik biçimde ele almıştır²³. Gerçi üzerine eğildiği örneklerin yalnızca ufak bir bölümünün metin neşirlerinden seçildiğine ve geri kalan ezici çoğunluğun ikinci el kaynaklardan iktibas edildiğine bakılırsa, bunların örnekleme değerini tespit etmek hayli güçtür. Bu zorluğun üstesinden gelmek amacıyla, bütünüyle mühimme defterlerine dayanan benzer bir tasnife

²¹ Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymāns des Prächtigen* (Freiburger Islamstudien V), Wiesbaden 1974, s. 103.

²² I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York 1983, s. 88-93.

²³ Matuz, *a.g.e.*, s. 80-89. Matuz bu konuda, 1988 yılında Minnesota'da toplanan CIÉPO sempozyumunda da bir tebliğ sunmuştur. [Bildiri metni sonradan "Transmission of Directives from the Center to the Periphery in the Ottoman State from the Beginning until the Seventeenth Century", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. by Caesar E. Farah, Kirksville 1993, s. 19-27'de neşredilmiştir]

giriştim. 1559 ilâ 1587 yılları arasında kalan döneme ait, Erdel'i de içine alan ve Osmanlı-Habsburg rekabetini konu alan 135 belgeyi sınıflandırdım. Bu hükümlerin 35'i Viyana krallarına, 50'si Erdel prenslerine, 35'i Budin (Buda) beylerbeyilerine ve kalan 15'i Tımişvar (Temesvár) beylerbeyilerine yollanmıştır.

Bu sınıflandırma işlemini yürütürken, birçok durumda, belgeyi ilgili merciye teslim etmekle görevli olan kişinin kimliğine dair herhangi bir işaretin bulunmadığını müşahade ettim. Üstelik zannedilenin aksine, ulak hakkında betimleyici bir kaydın düşülmediği durumlar, Habsburg hükümdarlarına gönderilen mektuplar söz konusu olduğunda çok daha yaygındı (35 hükmün 21'i). Bu kabilden bir uygulamanın altında yatan saikleri gün ışığına çıkarmak pek kolay değildir. Fakat geriye kalan 100 kaydın 34'ünde de benzer tarif edici öğelerin ihmal edildiği görülmektedir.

Bu arada, tipik olarak hangi dereceden memurların adı geçen yazıları Habsburg hükümdarlarına iletmekle görevlendirildiklerini söylemenin, en azından mühimme defterlerindeki karinelere yola çıkarak fiilen imkânsız olduğu görülmektedir. Bu hususta bize yardımcı olan kayıtlara sahip on dört örnek arasında, sadece tercümanlar²⁴ ve elçiler, sırasıyla üç ve iki defa olmak üzere birden fazla karşımıza çıkmaktadırlar²⁵.

Diğer gruplara bakıldığında, durum önemli ölçüde farklılık gösterir. Burada çavuşlar göz ardı edilemeyecek sıklıkta karşımıza çıkmaktadırlar. Ele aldığımız on örnekte, çavuşlar mektubun Erdel prensine teslim edilmesinden sorumlu iken, bu rakam Budin ve Tımişvar beylerbeyileri için sırasıyla dokuz ve beştir²⁶. Tercümanların da aynı hizmete tayin edildikleri olmuştur: yedi kez

²⁴ Tercümanlardan bir tanesi aynı zamanda müteferrika unvanını taşımaktadır (*MD* 7, s. 1009, no. 2760). Buna benzer çifte unvanların kimi zaman üstü örtülü kalması, Matuz'un örnekleri arasında müteferrikaların neden bu denli az sayıda yer aldığını kısmen açıklayabilir. *A.g.e.*, s. 87-88.

²⁵ Geri kalanlar arasında bir Budin çavuşu (*MD* 21, s. 5-6, no. 34), Filek (Füle) (?) beyinin kethüdası (*MD* 29, s. 199-200, no. 470), Ferhad isimli bir şahsiyet (*MD* 33, s. 296, no. 609), Budin beylerbeyinin kethüdası (*MD* 48, s. 67, no. 185), vb. bulunmaktadır.

²⁶ Matuz da aynı neticeye varmıştır: *A.g.e.*, s. 85-86. Matuz ayrıca, emirleri ilgili yerlere ulaştırmanın en kolay biçimini bulmaya yönelik bir gayretin varlığına da vurgu yapmaktadır (s. 82-83, 87). Bir çavuşun, Macaristan havalisinde bulunan sancakbeylerine dağıtmak üzere 11 emri yanına alması, bu hususta son derece karakteristik bir örnek teşkil eder (*MD* 7, s.

MÜHİMME DEFTERLERİ

Erdel'e ve dört kez Budin beylerbeyine. Beylerbeyiler söz konusu olduğunda, emirleri teslim alarak vilayet merkezlerine götürülen ekseriyetle onların kapı kethüdarlarıydı. Yukarıda sayılanlar dışında kalan ulak türleri, nadiren, yalnızca bir veya iki kere ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, adı geçen hizmetle görevlendirilen memurların unvanları kapıcı, şahincibaşı²⁷, sancakbeyi kethüdası vb. gibileri kapsayacak şekilde büyük bir çeşitlilik gösterir.

Elimizdeki örneklerle gündelik meselelere ilişkin kadı veya mahallî idarecilere yollanan vesikaları eklediğimizde, manzara şu andakinden daha karmaşık bir hal alacaktır; çünkü böyle durumlarda, neredeyse herkes ulak vazifesini üstlenebilmektedir²⁸.

Günümüze Ulaşan Materyal

Bugün mevcut bilgilerimize istinaden, ne miktarda mühimme malzemesinin günümüze intikal ettiğini söylemek nispeten güçtür. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasnif işleminin henüz tamamlanmamış olması, bu eksikliğin önde gelen sebeplerinden biridir. Her ne kadar tasnif işlemleri sonunda yeni ve tam bir defterin keşfedilmesi ihtimali bir hayli düşük olsa da, pekâlâ yeni defter parçaları gün yüzüne çıkarılabilir²⁹. Bu hususta ikinci bir sorun, bugüne değin hazırlanan listelerde³⁰, önemli sayıda vesikanın mühimme defteri adı altında hatalı tasnif edilmiş olmasıdır. XVI. yüzyılın sonuna kadar

375, no. 1080). Yine de, bu mantığın her zaman geçerli olduğu söylenemez. Mesela aynı defterde, art arda yer alan "Erdel kralına" hitaben yazılmış, ikisi aynı gün diğeri birkaç gün sonra yollanan üç mektup üç farklı şahsiyete verilmiştir (MD 7, s. 1010, no. 2761-2763).

²⁷ Bu yüksek rütbeli memur, kısa bir süre önce seçilen ve sultanın huzuruna çıkan Erdel prensi István Báthory'ye ahitname metnini (gerçi bu vazifesi, ilgili hüküm yerine *Erdélyi országgyűlési emlékek*, szerk. Sándor Szilágyi, II, Budapest, 1876, s. 407'den öğrenilmektedir) ve diğer hükümdarlık alametlerini teslim etmekle görevlendirilmişti. MD 12, s. 344, no. 698.

²⁸ Heyd, *a.g.e.*, s. 20-22. Hemen hemen anonimlik mesabesinde bir örnek için ("mahalle halkı tarafından gelen Ali'ye verildi"): Abdullah Martal, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk", *Bellekten*, LII/205, 1988, s. 1643.

²⁹ Atillâ Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1979, s. 49. Bu konuda Temelkuran, aynı iyimserliği paylaşmaz: *a.g.e.*, s. 156.

³⁰ Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955, s. 16-22; Çetin, *a.g.e.*, s. 49-56; Elezović, *a.g.e.*, s. 20-30. [*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 5), Ankara, 1992, s. 82-90.]

gelen bu kabil defterlerden en az on üç tanesi, aslen ruûs kayıtları ihtiva etmektedir³¹. Öte taraftan, diğer tasniflerde yer alan birkaç defter de gerçek anlamda birer mühimme defteri hüviyeti göstermektedir³².

Üstelik ilk defterin derlenme tarihi kesin olarak bilinmediğinden, kayıp mühimmelerin sayısı hakkında bir şeyler söylemek daha da zordur. İ. H. Uzunçarşılı, bu nevi vesikaların ilk olarak II. Mehmed'in saltanatında hazırlandığını iddia etmiştir³³. Ne var ki, Uzunçarşılı'nın varsayımına esas aldığı dayanak noktası epeyce zayıftır. Uzunçarşılı, XV. yüzyıla ait tahrir defterlerinin varlığına istinaden, aynı dönemde mühimme defterlerinin de ortaya çıkmış olması gerektiğini farz etmektedir. Fakat bu ilk farazî mühimme defteri ile günümüze intikal eden ilk hakikî defter arasındaki yaklaşık bir asırlık boşluk hesaba katılırsa, cüzler halinde bile olsa, II. Mehmed dönemine ait bu türden belgeler keşfedilmedikçe bu varsayım tartışmaya açık kalacaktır.

Bu seriye ait en erken tarihli iki defter Topkapı Sarayı Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Bunlardan daha erken tarihli olan müzenin arşiv bölümündeki D. 12321 numaralı defter, 1544 sonu ile 1545 başı arasındaki dört buçuk aylık kısa bir döneme ait hükümlerin suretlerini ihtiva eder³⁴. İkinci defter ise, Koğuşlar 888 katalog numarası altında kütüphane kısmında

³¹ Nejat Göyünç sırasıyla 2, 4, 8, 15, 25, 37, 45 ve 50 numaralı defterler olmak üzere toplam sekiz defteri ruûs defteri olarak ayırır ("XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *Tarih Dergisi*, XVII/22, 1967, s. 30). Bu numaralara beş tane daha eklenebilir: MD 1, 11, 41, 54 ve 56 (Heyd, *a.g.e.*, s. 36). Heyd'in kitabından haberdar olmadığı anlaşılan Chantal Lemercier-Quelquejay de benzer sonuçlara varmıştır: "Une source inédite pour l'histoire de la Russie au XVIe siècle", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, VIII/2, 1967, s. 336.

³² Heyd, Kâmil Kepeci (=KK) 70 ve 71 numaralı defterleri, mühimme defteri olarak tanımlamıştır: *A.g.e.*, s. 36.

³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1984², s. 79.

³⁴ Bu defter, Berindei-Veinstein tarafından baştan ele alınarak doğru kronolojik sıraya sokulmuştur (*a.g.e.*, s. 9). Müellifler bir notlarında (s. 14, not 7), Mihai Maxim'in neşrettiği üç belge temelinde, mühimme defteri olduğu varsayılacak Kepeci 62/2'ye atıfta bulunmaktadır. Bununla beraber, adı geçen defter üzerinde yaptığım bir inceleme, bunun XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait muhtasar bir masarifat muhasebesi olduğunu ve orijinal tasnifin gerçeği yansıttığını ortaya koymuştur. Bundan sonra Maxim'in makalesine göz attığımda ("Les relations des pays roumains avec l'archevêché d'Ohrid à la lumière de documents turcs inédites", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XIX/4, 1981, s. 653-671), onun erken tarihli bir ahkâm defteri olan Kepeci 62/2'yi kullanmış olduğu anlaşılmıştır.

MÜHİMME DEFTERLERİ

bulunmaktadır. 1552 yılına ait fermanlardan oluşan bu defterde yer alan kayıtların tarihi, tüm bir seneyi içine almaktadır. Söz konusu defterin ardından gelen ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan yedi sene sonrasına ait 3 numaralı mühimme defteri, 1559 senesinin ikinci yarısı ile 1560 sonu arasında kalan zaman zarfında tutulan emirleri havidir³⁵. Üç buçuk yıllık bir zaman aralığından sonra, bu kez Temmuz 1564-Haziran 1566 dönemine ait birbirini takip eden iki defter (6 ve 5 numaralı mühimme defterleri kronolojik silsileyle ters biçimde numaralandırılmışlardır) günümüze ulaşmıştır³⁶.

II. Selim'in saltanatı boyunca söz konusu defterler daha muntazam bir görüntü arz eder. Selim'in tahta cülusu ile asrın sonuna değin geçen sürede hazırlanan ve çoğu oldukça hacimli 56 defter, iyi korunmuş vaziyette elimizdedir³⁷. Bu defterlerin tamamı, aynı başlık altında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde saklanmaktadır. Bu seriye mühimme zeyli defterleri (=MZD) adıyla tasnif edilmiş olan altı defter parçası da ilave edilebilir³⁸. Modern listeler arasında Sertoğlu ve Çetin'e ait olan ikisi, fiilen aynıdır ve defterlerin başlangıç ve bitiş tarihlerini belirli bir ayın ilk, orta ve son on günlük dilimleri halinde verirler. Elezović'e ait üçüncü cetvelde ise, daha katî bir tarihlere gidilerek başlangıç ve bitiş tarihleri, onar günlük aralıklar yerine tek bir gün olarak belirtilmiştir. (Bu listelerden başka, arşiv uzmanları tarafından hazırlanan ve kayıtların teker teker özetlendiği ve yahut tam metinlerinin verildiği görece güvenilir hüküm hülasası ciltleri bulunmaktadır. MD 73'e kadar gelen bu

³⁵ [3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) <Özet ve Transkripsiyon>, <Tıpkıbasım>, (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 12, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: I), Ankara, 1993.]

³⁶ [5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) <Özet ve İndeks>, <Tıpkıbasım>, (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 21, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: II), Ankara, 1994; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks>, <Tıpkıbasım>, (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: III), Ankara, 1995.]

³⁷ MD 57, sehven 1585 senesine ait iki defter arasında listelenmesine rağmen kendisi aslen 1715-1785/86 tarihlerini taşıdığından (Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 17 vd.) bu değerlendirmede dışarıda tutulmuştur.

³⁸ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 23; Çetin, *a.g.e.*, s. 57; [Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 90-91]. Bunlardan bir tanesi, MZD 3, uzunca bir dönemi kapsamaktadır.

özetler³⁹, daktilo ile yazılmışlardır ve sadece arşivde kullanıma açıktırlar.) Bu listelerin, vesikaların gerçek muhtevalarını ne derece yansıttıklarını tespit etmek için yaptığım tetkikler sonunda, yanlışlık ve müphemlikle dolu oldukları ortaya çıktı. Bir kere, verileri sunanlar, yalnızca kayıt tarihini mi esas aldıklarını, yoksa bununla birlikte gönderilme tarihini de göz önüne alıp almadıklarını tasrih etmemektedirler. İkinci olarak, Hicrî tarihlerin Miladî tarihlere çevrilmesinde bir sürü hata yapılmıştır⁴⁰. Üçüncü olarak müelliflerin -özellikle Türk arşivcilerinin-, ilgili defterleri bizzat tetkik etmedikleri⁴¹, hatta hâlihazırda mevcut hüküm hülasalarını bile incelemedikleri açıktır. Bunun yerine, kataloglanmış malzemenin dökümünü sunan eski bir kütük defterini (mahzen defteri 1) kullanmayı tercih etmişlerdir.

Elezović'in yöntem ve ölçütleri daha da müphem bir karakter taşır. Bu yazar, "ilk ve son belgelerin üstünde yazılan tarihleri" esas aldığını dile getirmektedir⁴². Bu ifadeyi, söz konusu tarihleri, defterlerdeki olası kronolojik tenakuzları göz önüne almaksızın kaydetmiş olduğu manasında yorumlayabilmek mümkündür⁴³. Oysaki böyle bir yaklaşıma göre hazırlanacak bir liste, mühimme defteri kayıtlarının ters bir sırayı izlediği gibi bir sonuca varılmasına yol açabilir⁴⁴. Böyle bir şeyin olamayacağını söylemeye bile gerek yoktur. Halbuki bazı defterlerde müşahede edilen ters dizilimin nedeni, sonradan

³⁹ MD 66, 72 ve 74 için hüküm özetleri mevcut değildir (krş.: Lemercier-Quelquejai, *a.g.e.*, s. 336) ve 1989 Haziran'ındaki ziyaretim esnasında üç defterin (MD 38, 63, 65) hülasalarını kapsayan ciltleri görme fırsatına da sahip olamamıştım.

⁴⁰ Elezović'in İslamî tarihlemeyi yanlış bilmesi, Hazim Şabanović tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir. "The expressions evā'il, evāsi'Ō and evā'ir in the dates of Turkish monuments [documents]", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 36, 1986 (1987), s. 73-103. (Orijinali Sırpça-Hırvatça, 2, 1951, s. 45-72.)

⁴¹ Çetin her ne kadar, "herhangi bir tereddüt halinde, defterleri tek tek görerek kontrol ettik" (*a.g.e.*, s. 48) dese de, hazırladığı mühimme defteri listesinde bu tür bir gayret görülmemektedir – Sertoğlu ile tamamiyle aynı tarihleri vermiştir ve bu arada bunların Başbakanlık Arşivi'nin en değerli defterleri (s. 49) olduğunu vurgulamayı ihmal etmemiştir.

⁴² Elezović, *a.g.e.*, s. 4.

⁴³ Buna karşılık MD 6 ve 5'ten derlediği hükümleri neşrederken "yollanma tarihleri"ni esas alan kronolojik bir sıra takip etmiştir.

⁴⁴ Örnek olarak bkz. MD 7: 30 Aralık 1568-16 Aralık 1568; MD 10: 18 Haziran 1571-7 Haziran 1571; Elezović, *a.g.e.*, s. 20.

MÜHİMME DEFTERLERİ

yapılan ve sonuçta vahim yanlış anlaşılmalara sebebiyet veren hatalı ciltleme işlemleridir⁴⁵.

Bir önceki dipnotta verilen örnekten anlaşılacağı üzere en kısa zamanda yeni bir listenin hazırlanması gerekmektedir⁴⁶. Bu nedenle, kayıt tarihleri ile gönderilme tarihleri arasında –iki örnek hariç⁴⁷– bir ayırım yapılmadığından, hüküm hülasaları bile araştırmacılara sunmaları gereken rehberlik hizmetini verememektedirler. Yeni bir kataloğun derlenmesinde belgelerin asıllarına müracaat edilmesi elzemdir, fakat orijinal belgelere ulaşmak arşiv kurallarına

⁴⁵ Bu hususta en ilginç örneklerden biri, Sertoğlu (*a.g.e.*, s. 17) ve Çetin'e (*a.g.e.*, s. 50) nazaran Evâil-i Şaban 987-Evâil-i Cemaziyelevvel 989 tarihlerini, Elezović'e (*a.g.e.*, s. 23) göre ise 12 Muharrem 989 ilâ 2 Şaban 989 arasındaki dönemi kapsayan MD 42'nin durumudur. Gerçekte ise, bu defterin kronolojisi çok daha karmaşıktır. Defterdeki ilk "kayıt tarihi" 2 Cemaziyelevvel 989'dur (s. 9) ve bunun ardından 29 Receb 989'a (s. 124) kadar bir dizi ardışık tarih sıralanmaktadır. 127. sayfa boştur ve bir sonraki sayfada (soldaki sayfa, yani varanın sol yüzü) tarih geriye dönerek aynı senenin 29 Safer'ini gösterir. 157. sayfaya değin normal düzen muhafaza edilmekte ve tarih Rebiülevvel ayının sonuna ulaşmaktadır. Bundan sonra bir adım geri gidilmektedir, yani 988 senesinin Zilhicce'sine (s. 158, yine soldaki sayfa). Defterdeki tarih uzun fasıllar olmaksızın 989 Safer'e gelir; buradan itibaren gurre-i Rebiülahir 989 tarihinden devam eder (s. 248, yine soldaki sayfa). Böylesi tutarsızlıklara rağmen herhangi bir çakışma olmadan 339. sayfaya erişilir. – Bu noktaya kadar, sadece aynı defter içindeki hatalı ciltlemeden doğan sorunlarla boğuştuk. Bundan sonra, son derece beklenmedik bir durumla yüz yüze kalınır. Bir taraftan defterdeki kayıtların niteliğinde ruûs defterlerinin ayırt edici özellikleri yönünde bir değişiklik yaşanırken, diğer taraftan on yıllık bir zaman farkı ortaya çıkar ve okuyucu 13 Receb 978 tarihine kadar geri götürülür (s. 344, sol taraf). Bu ruûs defteri, 483. sayfada bittiğine göre, başlı başına yaklaşık 150 sayfa temsil etmektedir (demek ki, bir bütün halinde adı geçen cildi hızlıca taramanın ya da ilgili tüm kayıtların sıralandığı hüküm hülasalarına şöyle bir göz atmanın söz konusu defteri fark etmek için fazlasıyla yeterli geleceği bir uzunluk). – Defterin geri kalan kısmına gelince, 484. sayfada (sol taraf) başlangıçtaki kayda bir dönüş görülür: burada ilk bölümü farklı bir yerde kayıtlı bir hükmün devamı yer almaktadır. Ama bu parça 8 Zilhicce 988 tarihiyle birlikte 487. sayfada çabucak sona erer. İşte burada ikinci bir sürpriz devreye girer – 488 ilâ 509. sayfalar arasında 1-7 Şaban 988 tarihlerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu bölüm aslında "ana defter"den biraz önceki bir döneme ait başka bir mühimme defterinin parçasıdır. – Netice itibarıyla, MD 42 üç farklı defterden oluşmaktadır: üç ayrı döneme ait iki mühimme ve bir ruûs defteri. Hakikî mühimme kayıtları, kronolojik açıdan 1 Şaban 987 ile 29 Receb 989 arasında bir salınım göstermesine rağmen, hükümlerin ağırlıklı bölümü aslen 8 Zilkade 988 sonrasına aittir.

⁴⁶ Göyünç, yirmi sene kadar önce bu cinsten birtakım uyuşmazlıklara dikkati çekmişti (*a.g.e.*, s. 19-20). Göyünç –diğerlerinin yanı sıra–, Muhtelif ve Mütenevvi Defterler 71'de yer alan bir ruûs defterinin içinde mühimme defteri parçaları teşhis etmiştir. [*Muhtelif ve Mütenevvi Defterler tasnifi sonradan kaldırıldı.*]

⁴⁷ MD 53 ve 61.

göre kolay değildir. Yalnızca fotokopi nüshalar üzerinde incelemeler yapılmasına müsaade edilmektedir. [*Araştırma şartları ilerleyen yıllarda esaslı biçimde değişti.*]

Bu kısıtlı imkânlarla karşın XVI. yüzyıl mühimme defterleri için daha kesin bir kronoloji tespit etmeye çalıştım (ruûs defterleri sıralamanın dışında tutulmuştur). Fotokopi nüshaları gözden geçirmek suretiyle en sorunlu defterlerden bazıları (MD 10, 12, 42) üzerinde bizzat çalışmama rağmen, esas itibarıyla hüküm hülâsalarına dayanmak mecburiyetinde kaldım. Bundan dolayı, aksini arzulamama karşın kayıt ve gönderilme tarihleri arasında bir ayrıma gidemedim. Bununla birlikte, ekseriyetle defterlerin sonunda, genellikle fermanlara koşut olarak kaydedilen ve çoğunlukla defterdeki diğer emirlerin taşıdığı tarihlere tekabül eden ulak hükümlerini yaptığım taramaya dâhil ettim⁴⁸.

Tanzim ettiğim listenin (bkz. Ek-II) kusursuz olmadığını kabule hazırım. Nihâî bir mühimme defteri kataloğunun tertip edilebilmesi için, bir grup ilim adamının veya arşiv personelinin tüm külliyyat üzerinde ince bir tetkikata girişmesi gerekir. Kayıt tarihlerini esas alan kesin bir kronolojinin saptanmasının ardından, aynı işlem bu kez gönderilme tarihleri ve ulak hükümleri için tekrarlanmalıdır. Böylesi bir gayret sonunda, 14, 9, 12; veya 33, 32, 34; ya da 36, 40 ve 38 numaralı defterler arasında dikkati çeken türden görünüşteki tarihleme karışıklıklarının ortadan kalkacağı kesin gibidir. Bu gibi veya başka bazı durumlarda, eksik olan sayfalar muhtemelen yanlışlıkla farklı bir cildin arasına karışmıştır. Bunun neticesinde, zaman aralığının uzunluğuna veya kısalığına bağlı olarak, ilk ve son kayıt tarihleri ilgili bir defterin kapsadığı devreyi kimi zaman hatalı göstermektedir. Ayrıca bu olgu, hazırladığım listeye göre eldeki mevcut malzeme tarafından temsil edilmeyen (yani eksik olan kayıtların kapsadığı sürelerin toplamı olan) sekiz buçuk yılın hakikatte daha uzun bir zaman dilimi olduğuna delalet eder⁴⁹. Tarihleme sorunlarının

⁴⁸ Bazı defterlerin giriş kısmında bir iki sayfalık mühimme defteri kayıtlarına özgü olmayan tahrirat ve kuyudatın bulunması, başka bir teknik problem husule getirmektedir. Bu kayıtlar, muhtemel yanlış tarihler ve diğer muğlâk işaretlerle birlikte aşağıdaki sıralamada görmezden gelinmiştir.

⁴⁹ Örneğin MD 30, esas itibarıyla 9 Nisan 1577 ilâ 8 Temmuz 1577 tarihlerini taşıyan fermanlardan müteşekkildir. Bununla beraber bu ana gövdeye 20 Mayıs 1576-9 Haziran 1576 tarihlerine ait birkaç hüküm eklenmiştir. Şayet bu sonuncu hükümleri dikkate

MÜHİMME DEFTERLERİ

tamamının üstesinden gelmenin bir yolu olmadığını söylemeye gerek bile yoktur. Defterlerde kimi zaman onlarca hatta yüzlerce sayfa boyunca tarihler bütünüyle atlanmış vaziyettedir⁵⁰. Bazı durumlarda ise, tarihler öylesine gelişigüzel bir tarzda yerleştirilmiş veya sırası değiştirilmiş vaziyettedir ki, bunları yeniden düzenlemek neredeyse imkânsızdır. Üstelik birtakım hatalı tarihler her zaman için belirsizliğini koruyacaktır⁵¹.

Tarih çalışmalarından bahsederken, bu durumun kimi zaman ordu mühimmesi adı verilen ve mühimme defterleri kategorisinde yer alan bir alt türün varlığıyla bağlantılı olabileceğini hatırlatmak gerekir. Ordu mühimmeleri, sefer zamanlarında, İstanbul'da bırakılan kaymakam tarafından tertip edilen rikab mühimmeleriyle eşzamanlı olarak tutulmaktaydılar. XVI. yüzyıla ilişkin mevcut cetvellerde, ordu mühimmesi adı altında tasnif edilen tek bir mühimme defteri bile bulunmamaktadır (askerî meselelerle ilgili oldukları zikredilen 8 ve 50 numaralı ciltler ruûs defterleridir). Buna rağmen, bu devre ait bazı defterler veya bu defterlerin bazı kısımları, ya bir sefer esnasında tertip edilmişler ya da muhteva itibarıyla imparatorluğun doğu hudutlarına yönelik askerî harekâtlarla sınırlı tutulmuşlardır⁵². Benzer şekilde aynı konuya hasredilmiş başka

almazsak, MD 29'un son tarihi (4 Mart 1577) ile MD 30'un başlangıç tarihi arasındaki zaman aralığı bir aydan fazla olacaktır.

⁵⁰ Örneğin MD 23'te, 21. sayfadan 93. sayfaya gelinceye kadar sadece 8 Cemaziyelahir 981 tarihi görünmekte, 93. sayfada birden 8 Receb 981 tarihi ortaya çıkmaktadır. MD 28 ise daha da tuhaf bir durum arz eder; görünüşe bakılırsa 248 sayfa aynı gün kayıt altına alınmıştır.

⁵¹ Yeni bir yıla girilirken kâtipler, değişen rakamlara intibak etmede her zaman beklenen çabukluğu sergileyememişlerdir. Diğer bazı defterlerle birlikte MD 10 da bu nevi bir kararsızlık göstermektedir. Fotokopi nüshaları kullanarak hüküm hülasalarını gözden geçirdiğim sırada, yukarıda tarif edilen türden yanlışlıkların erken tarihlerin yersiz biçimde ortaya çıkışı ile alakalı olduğunu fark ettim. Mesela 21. sayfada kayıt tarihi olarak 17 Muharrem 979 yer alırken, daha sonradan 16 Muharrem 978 (s. 28) ve 17 Muharrem 978 (s. 37) gibi gönderilme tarihlerine rastlanmaktadır. Bu arada diğer emirler, 17 Muharrem 979 (s. 31) ve 24 Muharrem 979 (s. 59) tarihlerini taşımaya devam etmektedirler.

⁵² MD 5'in son 154 sayfası Zigetvar (Szigetvár) seferi esnasında kaydedilmiştir (bkz. Gyula Káldy-Nagy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization", *Acta Orientalia Hungarica*, XXXI/2 (1977), 181). MD 32'ye ait endeks cildinin baş kısmında defterin "eşkâl ve evsafı"na dair yer alan açıklamada şu satırlar yazmaktadır: "Münderecatı hemen kâmilten şark seferine sedar tayin olunan vezir Mustafa Paşaya ve o sefer hazırlığı için şark vilâyetleri Beylerbeyilerine ve Kırım ve Kamuk Hanlarile Avar hanına ve Kırım Hanının kardeşi Adil Giray'a ve İrana tâbi olan hudud beylerine ve Loristan, Pelengân hakimlerine ve Dağıstan Hâkimi ulu Şemhal'e ve Kürd ve Arap beylerine yazılan name ve hükümlerdir".

defterlerin tespit edilme ihtimali yüksektir. Bu durum eşzamanlı kayıt tarihleriyle ilgili sorunların bir kısmının aşılmasına yardımcı olacaktır.

XVII. yüzyıla gelindiğinde Başbakanlık Arşivi katalogları, aralarında bir ordu ve bir rikab mühimmesi bulunan otuz yedi mühimme defteri sıralamaktadır⁵³. Bu otuz yedi defter arasında sayılan MD 92, taşıdığı başlıktan açıkça anlaşıldığı üzere bir şikâyet defteridir⁵⁴. Öte taraftan, ilgili katalogta H. 1195-1196 yıllarına ait olduğu belirtilen MD 180⁵⁵, gerçekte evâil-i Muharrem 1095 ile 28 Zilhicce 1096 tarihleri arasında tertip edilmiştir⁵⁶. Böylece bu son defterin katılımıyla MD 92'den kaynaklanan kayıp telafi edilmiş olur ve geri kalan tarihler ve sınıflandırmaların doğru olduğu farz edilirse –en azından yıllar söz konusu olduğunda–, toplam sayı bu yüzyıl için değişmeden kalır. Her şeye rağmen bu döneme ait mühimme defterlerinin bir dökümünü hazırlamak, XVI. yüzyıla kıyasla çok daha çetrefilli bir uğraştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri, görünüşe göre, bu döneme ait defterlerin bir kısmının Avrupa'daki koleksiyonlara dağılmış vaziyette olmasıdır. Gerçi ben, bu konumda olduğundan emin olduğum yalnızca bir defter saptayabildim⁵⁷. Bir başka fiilî

MD 44 için de aynı şey söylenebilir. MD 12'de ise, en az altı cüz “askerî meselelerle ilgili” olarak tavsif edilmiştir. Söz konusu defterleri *par excellence* ordu mühimmesi kabul etmek mümkün olmasa bile, kendine has içeriğini belirtmek araştırmacılara yol gösterecektir.

⁵³ MD 77'deki bazı kayıtlar, bunun da –en azından defterin büyük bölümünün– bir ordu mühimmesi olduğu fikrini telkin etmektedir. Adı geçen defterin 190. sayfasında yer alan 555 numaralı notta şu açıklama yazılıdır: “Bu defa sefer-i hümayunda serhadde müteallik tahrir olunan mirî ahkâmın cüz'idür”. Buna oldukça benzeyen bir açıklama cümlesi, bu kez sefer mühimmatı ile ilgili hükümlere atıfta bulunarak yaklaşık 30 sayfa sonra karşımıza çıkar. Her iki kayıt da, 1 Mayıs 1606 tarihini taşımaktadır. Bu tarih, veziriazam ve serdar Lala Mehmed Paşa tarafından 1605 senesinde başlatılan Macar seferinin son evresine tesadüf etmektedir. Zaten kayıt mahalleri, defterin İstanbul'dan çok uzaklarda tutulduğunu gözler önüne sermektedir.

⁵⁴ Elezović, *a.g.e.*, s. 8; Majer, *a.g.e.*, s. 17-18.

⁵⁵ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 20; Çetin, *a.g.e.*, s. 54. Elezović, hazırladığı listeye 142 ile 261 arasında kalan defterleri dâhil etmemiştir.

⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 2. kısım, Ankara, 1954, s. 423, not 2. H. G. Majer, gözlerden uzak kalmış bu nota dikkati çekmiştir: *a.g.e.*, s. 16, not 17/a. – 1989 Haziran'ında, Uzunçarşılı'nın verdiği bilginin sıhhatini denetleme fırsatına eriştiğimimde haklı olduğunu gördüm. Söz konusu defter, Macaristan'la ilgili serasker Mustafa Paşa'ya hitaben kaleme alınan birçok hüküm ihtiva etmektedir.

⁵⁷ Heyd, Avrupa kütüphanelerinde saklanan muhtemel mühimme defterlerine dair birtakım yönlendirmeler yapmıştır (*a.g.e.*, s. 4). İlk sırada işaret ettiği Viyana, Nationalbibliothek'te bulunan Mxt. 683 numaralı defteri, sonradan Majer ikna edici bir tarzda şikâyet defteri

güçlük ise, XVII. yüzyıla ait mühimme defterleri için hüküm hülasalarının hazırlanmamış olmasıdır. Mühimme defterleri ile şikâyet defterleri arasındaki ilişkinin henüz bütün veçheleriyle gün ışığına çıkarılmamış olması da, üçüncü bir mesele olarak karşımızda durmaktadır.

Mühimme Defterleri ile Şikâyet Defterleri Arasındaki İlişki

En erken tarihli şikâyet defterinin 1059/1649 senesine ait olduğu genel kabul görmüştür⁵⁸; defter serisi ise XIX. yüzyılın başlarına kadar devam etmektedir. Bir kez daha güçlük, bu defterlerin hangi türden emirleri ihtiva ettiklerinin açık olmamasından kaynaklanır. Mühimme ve şikâyet defterleri arasında bir ayırım yapmayı ilk kez deneyen “Registerbuch der Beschwerden” adlı kitaba yazdığı giriş kısmıyla H. G. Majer olmuştur ve böyle bir ayırma esas teşkil edebilecek türden iç kıstaslar tespit etmeyi denemiştir⁵⁹. Nejat Göyünç, Majer’in kitabı hakkında kaleme aldığı tanıtma yazısında, şekli özelliklerin de aynı amaca hizmet eden ipuçları sağlayabileceğine dikkati çekmiştir. Göyünç’ün iddiasına göre, XVI. ve XVII. yüzyıllara ait mühimme defterlerinde yer alan emir rüknünün baş kısmında “buyurdum ki ...” kalıbına rastlanmaktayken,

olarak sınıflandırmıştır (*a.g.e.*, giriş kısmı, s. 9-23). Bundan sonra Heyd, Göttingen’de muhafaza edilen iki yazmaya atıfta bulunmuş, fakat söz konusu yazmaları mühimme defteri olarak tanımlayıp tanımlamadığına dair sarih ifadeler kullanmamıştır. 29 numarada muhafaza edilen vesikaların bir kısmına ait kısa bir tetkike ve yine aynı numaradan yapılan faksimile bir neşre dayanarak (krş.: J. Rypka, “Die türkische Schutzbriefe für Georg II. Rákóczi, Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649”, *Der Islam*, 18/3-4, 1929, s. 213, 215) bahsi geçen yazmanın (diğer sebeplerin yanı sıra, sadrazam tarafından kaleme alınan mektupların burada yer almaması gerektiğinden) bir mühimme defteri olamayacağı kanaatine vardım. Prof. Majer bu görüşü, no. 30’ın da farklı bir kaynak türü olduğunu eklemek suretiyle desteklemiştir. (Kendisine bu bilgi için minnettarım.) – Lajos Fekete, çığır açan makalesinde, Dresden’deki koleksiyonda yer alan iki defteri mühimme defteri olarak takdim etmiş ve bunlara ait özetler yayımlamıştır (“A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga”, *Levéltári Közlemények*, 6, 1928, s. 259-305; 7, 1929, s. 55-106). Bununla birlikte Fekete’nin faraziyesi, yalnızca Eb 387 söz konusu olduğunda teyit edilebilmektedir. Bu defterin başlığında “umur-ı mühimmat” lafzı okunabilir ve ayrıca hükümlerin muhtevası da bir hayli karakteristiktir. H. 1071-1076 yılları arasında kalan uzun bir dönemi içine alan defter, 1660-1665 yıllarındaki Macar seferleri esnasında tutulan bir ordu mühimmesidir. Buna karşın diğer defter, Eb 372, ilk sayfasında kayıtlı olduğu üzere açıkça bir şikâyet defteridir: “ahkâm-ı şikâyet der zaman-ı hazret-i sadr-ı âlf Mustafâ Paşa ... ve der-zaman-ı reisülküttab Ahmed Efendi ... fi sene 1091” (1680-1681).

⁵⁸ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 23; Heyd, *a.g.e.*, s. 6; Çetin, *a.g.e.*, s. 59; Majer, *a.g.e.*, s. 17.

⁵⁹ Majer, *a.g.e.*, s. 20.

şikâyet defterlerinde, bu tabir yerine farklı birtakım kapanış formülleri kullanılmıştır. “Böylece Şikâyet Defteri’nde emrin kendisi tekrarlanmıyor, yazıldığı bildiriliyor. Bu bakımdan metinlerinin farklılıklarından bu defterlerden hangisinin *Mühimme*, hangisinin *Şikâyet* olduğu daha kolay ayırt edilebilir”⁶⁰.

Göyünç tarafından ortaya atılan ölçütleri 1650’den sonraki mühimme defterlerine uygulamaya kalkıştığımız takdirde, kısa sürede bunların geçerli olmadığı anlaşılır⁶¹. “Buyurdum ki ...” kalıbına sahip şikâyet defterleri bulunduğu gibi, aksine bu ifade biçiminden yoksun mühimme defterleri de saptanabilir. Söz konusu emir türlerine daha yakından bir bakış, her iki emir türünün de, temelde şekil özellikleri ve ifade biçimi bakımından birbirine benzer bir dönüşüm sürecinden geçtiğini açıklığa kavuşturmaktadır. İlk şikâyet defterinin tertip edilmesinden önce bir kararsızlık döneminin yaşandığı müşahede edilebilir. Mesela MD 89’da, diğer örneklerin yanı sıra, “buyurdum ki ...” formu yerine “... deyü mü’ekked hükm yazılmışdur”⁶² veya “... verilmesi emrüm olmuştur”⁶³ şeklinde sona eren hükümlerle karşılaşmaktadır. Bu örneklerle beraber, “buyurdum ki ...” tabirinin kullanıldığı hükümler mevcudiyetini korumaktadır⁶⁴. MZD 10’u ayrıntılarıyla inceleme fırsatı bulamadığım halde, defterde genel olarak kullanılmasına rağmen ihtiva ettiği vesikalardan en azından birinin “buyurdum ki ...” ifadesine sahip olmadığı görülmektedir⁶⁵. MD 90 ise bütünü itibarıyla eski usulü temsil etmesine karşın, yeni formülasyona dair birkaç örnek ihtiva eder⁶⁶. H. 1056 senesine ait olan MD 91 için de aynı durum geçerlidir⁶⁷. Bunlardan sonra gelen ve sırasıyla H. 1059,

⁶⁰ Nejat Göyünç, “Hans Georg Majer (yayınlayan, özsöz ve giriş yazarı)9, Das Osmanische ‘Registerbuch der Beschwerden’ (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675. Österreichische Nationalbibliothek Cod. mixt. 683. Avusturya İlimler Akademisi Yayını, Wien 1984, 68-450 sahife”, *Osmanlı Araştırmaları – The Journal of Turkish Studies*, sayı 5 (1986), s. 274.

⁶¹ 68. nota kadar giden aşağıdaki veriler, bunları kullanımına sunma inceliğini gösteren Suraiya Faroqhi tarafından yapılan çeviriyazılar içinden alınmıştır.

⁶² MD 89, s. 1, no. 1; s. 41, no. 108.

⁶³ MD 89, s. 20, no. 52.

⁶⁴ MD 89, s. 79, no. 200.

⁶⁵ “Buyurdum ki ...” kalıbını içermeyen bir hüküm: MZD 10, v. 90/b; “buyurdum ki ...” kalıbına sahip bir örnek: MZD 10, v. 13/b.

⁶⁶ “Buyurdum ki ...” kalıbını içermeyen bir hüküm: MD 90, s. 129, no. 428; “buyurdum ki ...” kalıbına sahip bir örnek: MD 90, s. 87, no. 275.

⁶⁷ “Buyurdum ki ...” kalıbını içermeyen bir hüküm: MD 91, s. 141, no. 447; “buyurdum ki ...” kalıbına sahip bir örnek: MD 91, s. 19, no. 56.

MÜHİMME DEFTERLERİ

1063 ve 1064 yıllarına ait 1, 2 ve 3 numaralı şikâyet defterleri de aynı belirsizliği yansıtmaktadır⁶⁸. Bu kararsızlık halinin ortadan kalktığı ilk defter –gerçekte bir şikâyet defteri olan (bkz. yuk.)–, MD 92 gibi görünmektedir. Bu defterden itibaren “buyurdum ki ...” tabiri kayıtlı hiçbir belge tespit edilememektedir⁶⁹. Yukarıda anlatılanlar, söz konusu iki defter türünü birbirinden ayırt etmede kayıtların şekli özelliklerinin geçerli bir ölçüt oluşturamayacağını göstermektedir.

Bu durumda emirlerin muhtevasına dayanan bir “ayar” tutturmak mecburiyetindeyiz. Ancak, bilhassa iki ayrı kategorinin ayrışım sürecini temsil eden başlangıç yılları söz konusu olduğunda, genelleşmiş bir kural ihdas etmek pek de kolay değildir. Keza sonradan tashih edilmesi gereken hatalı kayıtların varlığına bakılırsa⁷⁰, kimi zaman kâtipler bile ellerindeki emirleri nereye yerleştirecekleri hususunda tereddüde düşebilmekteydiler. Bu konuda zaman zaman bizzat kâtipler bile karmaşa içine düştüklerine göre, meseleye üç yüz yıllık bir mesafeden bakan bizler, yaklaşımımıza esas teşkil edecek temelleri neye göre seçeceğiz? Geçerli bir ölçüt dizisi geliştirebilmenin yolu, geniş ölçekli metin mukayeselerinin yapılmasından geçer. Oysaki şu an için, yalnızca Majer’in askerî meseleler, hac ve ağır cezaları ilgilendiren hükümlerin mühimme defterlerine hasredilmiş olduğuna dair ifadesine göndermede bulunabilmekteyiz. Başka bir deyişle, mühimme defterleri her çeşit konuyu ihtiva edebilmekteyken, şikâyet defterleri daha sınırlı bir muhtevaya sahiptir⁷¹.

Mühimme Defterleri Üzerinde Yapılan Araştırmalar

Mühimme defterlerinin yüzlerce yıllık serencamını öğrenmek ve bunları modern devirde ilk defa kullanan şahsiyetleri tanımak ilginç olacaktır. Halihazırda 1899-1900’e kadar geri gidilebilir; bu yıllardan “Nişan Djivanian”

⁶⁸ “Buyurdum ki ...” kalıbını içermeyen hükümler: ŞD 1, s. 189; ŞD 2, s. 187; ŞD 3, s. 96; “buyurdum ki ...” kalıbına sahip örnekler: ŞD 1, s. 197; ŞD 2, s. 47; ŞD 3, s. 45.

⁶⁹ Bir hayli geç bir tarihe, Mayıs 1701’e ait MD 111’de yer alan bir hüküm, nispeten farklı kelimeler kullansa da, eski formülü tekrar ederek bu hususta bir istisna teşkil etmektedir (“fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur buyurdum ki”): Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1856), İstanbul, 1974, s. 249.

⁷⁰ Majer, *a.g.e.*, s. 21.

⁷¹ Majer, *aynı yer*.

ve “Karakaş Efendi” tarafından hazırlanan bazı hüküm transkripsiyonları ve onların Fransızca tercümelemleri Romen Bilimler Akademisi Kütüphanesi’nde mevcut bulunmaktadır⁷².

1907 yılında bazı mühimme defterlerinde yer alan hükümleri kopyalayan Macar rahip Imre Karácson –her ne kadar kaynağının ait olduğu kategorinin ayırtında olmasa da–, bu konunun bir sonraki takipçisi sayılır⁷³. Karácson’un vakitsiz ölümü, topladığı malzemeyi neşretme fırsatını elinden almıştır. 2 Mayıs 1911’deki vefatından sonra bir araya getirilen 401 belgeyi ihtiva eden eseri, tahmin edilebileceği gibi, yetersiz kaynak bilgileriyle ancak 1914 yılında basılabildi. Kitapta yalnız vesikaların bulunduğu arşivler gösterildiğinden, eseri kullanan ilim adamları Karácson’un kaynaklarını gün yüzüne çıkarmaya çaba harcamamışlardır⁷⁴. İşbu makaleyi hazırladığım esnada, Karácson’un derlediği dokümanlar ile belirli bazı mühimme kayıtları arasındaki benzerliği fark ettikten sonra bu türden başka bağlantıların izini sürmeye başladım. Yaptığım mukayeselerden anlaşıldığı üzere Karácson en azından 3 ve 7 numaralı mühimme defterlerini kesinlikle kullanmış olmalıdır; MD 3’ten dört, MD 7’den ise en az on [*onbir*] tane hükmün çevirisini yapmıştır⁷⁵. Karácson’un adı geçen mühimme defterlerini bizzat elden geçirdiğinden şüphe etmek için ortada bir neden yoktur. Bununla birlikte araştırmacının neşrettiği belgelerin, bu iki defterde Macaristan’la ilgili yer alan hükümlerin tamamını kapsamadığını

⁷² Atıflar için bkz. Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice (sec. XV-XX)*, Bucharest, 1974, s. 27, 26; her iki kayıt da MD 7’den alınmıştır.

⁷³ Imre Karácson, *Török-magyar oklevéltár, 1533-1789*, szerk. Lajos Thallóczy, János Krcsmárik, Gyula Szekfű, Budapest 1914, s. 8. 1907 sonları tarihini taşıyan bir mektubunda Karácson, sultanların fermanlarının muhafaza edildiği ve kendisinin topladığı malzemenin çoğunluğuna ev sahipliği yapan divan-ı hümayun arşivinde çalışmakta olduğunu bildirmişti.

⁷⁴ XVI. yüzyıl Simontornya sancağı tarihi üzerine yaptığım çalışmalar esnasında, Kâmil Kepeci tasnifi içinde Karácson tarafından çok büyük ihtimalle kullanılmış olan bir defter (no. 74) tespit ettim.

⁷⁵ MD 3’ten iktibas edilenler için bkz. Karácson, *a.g.e.*, s. 38-41, no. 8-11. No. 8, MD 3, s. 95, no. 240 ile; no. 9, MD 3, s. 238, no. 780 ile; no. 10, MD 3, s. 364, no. 1077 ile ve no. 11, MD 3, s. 488, no. 1451 ile aynıdır. – MD 7’den alınanlar için bkz.: Karácson, *a.g.e.*, s. 85-96, no. 100-104, [*no. 106*], 107-109, 112-113, no. 100 = MD 7, s. 113, no. 294; no. 101 = MD 7, s. 164, no. 428; no. 102 = MD 7, s. 988, no. 2728; no. 103 = MD 7, s. 989, no. 2731; no. 104 = MD 7, s. 990, no. 2735; [*no. 106 = MD 7, s. 987, no. 2727;*] no. 107 = MD 7, s. 996, no. 2743; no. 108 = MD 7, s. 1002, no. 2751; no. 109 = MD 7, s. 1004, no. 2754; no. 112 = MD 7, s. 1008, no. 2759; no. 113 = MD 7, s. 1010, no. 2761.

MÜHİMME DEFTERLERİ

belirtmek gerekir. Bu durum Karácson'un mühimme tetkiklerinde seçici davranmak zorunda kaldığını ya da geride bıraktığı derlemenin bir kısmının yayımlanmadığını düşündürmektedir⁷⁶.

Bildiğim kadarıyla Türkiye'de mühimme hükümlerinin neşirlerini ihtiva eden ilk çalışmalar 1910 yılında yayımlanmıştır. Bu makalelerin müelliflerinden Musa Kazım kullandığı kaynağı bizzat mühimme defteri adıyla tanımlarken⁷⁷, Safvet Bey böyle bir bilgi vermez. Buna rağmen neşrettiği hükümlerin niteliği, Safvet Bey'in de aynı kaynağa dayandığını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Bu iki yazının ardından TOEM'in neredeyse her sayısında, çalışmalarının büyük kısmını mühimme kayıtlarına dayandıran Safvet Bey'e ait bir makale yer almıştır⁷⁸. Safvet Bey'in ölümünün hemen ardından, bu sahadaki

⁷⁶ Karácson istisnah ettiği veya ettirdiği (Karácson, *a.g.e.*, s. 27-28) tüm hükümlerin çevirisini yapacak zamanı belki bulamamış ve kitabı hazırlayanlar okuyamadıkları belgeleri yayın dışında tutmuş olabilirler.

⁷⁷ Musa Kazım, "Vesaik-i Tarihiyemiz", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* [=TOEM], 2, 1326/1910, s. 69 (Burada neşredilen belge, 22 Cemazıyelevvel 976 tarihli Cezayir-i Garb beylerbeyine yollanan bir emirdir. Bu durumda söz konusu hüküm de MD 7'den alınmış olmalıdır).

⁷⁸ Safvet [Bey], "İkinci Cerbe Harbi Üzerine Vesikalar", *TOEM*, 1, 1326/1910, s. 20-34, 2, 1326/1910, s. 85-102 (MD 3'ten yaklaşık otuz hüküm). Efdaleddin, "Bir Vesika-i Mülim" (*TOEM*, 4, 1326/1910, s. 201-210) adlı makaleye yazdığı "Zeyl'de, Safvet Bey büyük ihtimalle MD 9'dan iki hüküm yayımladı ("Zeyl" s. 211-222, belgeler s. 220-222). Mühimme kayıtları içeren sonraki makaleleri: "Sıngın-ı Donanma Harbi Üzerine Bazı Vesikalar", *TOEM*, 9, 1327/1911, s. 558-562 (dört hüküm için bkz. s. 559-562; bu hükümler MD 12, 10 veya 16'dan olabilirler); "Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi", *TOEM*, 10, 1327/1911, s. 604-614 ve 11, 1327/1911, s. 678-683 (s. 613-614'te yer alan Portekiz kralına yazılmış name MD 5, s. 70'te bulunmaktadır. Krş. Elezović, *a.g.e.*, s. 223, no. 133); "Üçüncü Sultan Murad'ın İngiltere Kraliçesi Elizabet'e Bir Namesi", *TOEM*, 13, 1328/1912, s. 814-820 (s. 820'deki name MD 39, s. 232, hük. no. 463 ile aynıdır. Krş. S. A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582. A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, London, 1977, s. 231); "Hazar Denizi'nde Osmanlı Sancağı", *TOEM*, 14, 1328/1912, s. 857-861; "Kara Deniz – İzmit Körfezi Kanalı", *TOEM*, 15, 1328/1912, s. 948-956 (s. 950'deki iki hüküm MD 6, s. 56 ve 236 ile aynıdır. Krş. Elezović, *a.g.e.*, s. 47, no. 105 ve 96, no. 495); "Yusuf Nasî", *TOEM*, 16, 1328/1912, s. 982-993 (s. 988'de Fransa kralına yollanan name MD 6, s. 439'dadır. Krş. Elezović, *a.g.e.*, s. 145, no. 917. Bunun dışında kalan yaklaşık sekiz hüküm ise muhtemelen MD 7'den alınmıştır.); "Raguza [Dubrovnik] Cumhurluğu", *TOEM*, 17, 1328/1912, s. 1061-1070; "Bahreyn'de Bir Vaka", *TOEM*, 18, 1328/1913, s. 1139-1145 (s. 1145'teki emir MD 6, s. 136 ile aynıdır. Krş.: Elezović, *a.g.e.*, s. 69, no. 278); "Nakşa [Naksos] Dükahğı, Kiklad Adaları", *TOEM*, 23, 1329/1913, s. 1444-1457 (s. 1149-1150'deki Rodos sancakbeyine hüküm MD 6, s. 488'den alınmıştır. Krş. Elezović, *a.g.e.*, s. 158, no. 1029. S. 1450'de

öncülük daha da üretken bir müellif olan Ahmed Refik Altınay'a geçmiştir. Her ne kadar Altınay da, selefi gibi çoğunlukla kaynaklarını açıkça belirtmemiş olsa da, en az yirmi eserinde mühimme hükümlerinin çeviri yazılarına yer vermiştir⁷⁹. Bundan sonra gelen araştırmacılar arasında Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nu zikretmek gerekir. Çok yönlü ilmî faaliyetleri mühimme defterleri etrafında yoğunlaşan Dağlıoğlu, 1930-40'lı yıllarda çeşitli mahallî dergilerde

Cezayir beylerbeyine yollanan emir ise MD 6, s. 120'den iktibas edilmiştir. Krş.: Elezović, *a.g.e.*, s. 64, no. 245); “Şark Levendleri: Osmanlı Bahr-i Ahmer Filosunun Sumatra Seferi Üzerine Vesikalar”, *TOEM*, 24, 1329/1914, s. 1521-1540 (s. 1536-1537'de bulunan emir MD 5, s. 613'te yer almaktadır. Krş. Elezović, *a.g.e.*, s. 384, no. 1671).

⁷⁹ Ahmed Refik [Altınay], “Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan İntihabı”, *TOEM*, VI/35, 1331/1915, s. 663-687; “Konya Muharebesinden Sonra Şehzade Sultan Bayezid'in İran'a Firarı”, *TOEM*, VI/36, 1331/1916, s. 705-727; Sultan Süleyman-ı Kanunî'nin Son Senelerinde İstanbul'un Usul-i İlaşe ve Ahval-i Ticariyesi”, *TOEM*, VII/37, 1332/1916, s. 23-42; “Bahr-i Hazar–Kara Deniz Kanalı ve Ejderhan Seferi”, *TOEM*, VIII/43, 1333/1917, s. 1-14; *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1333-1335/1917; “Lehistan'da Osmanlı Nüfuzu”, *Yeni Mecmua*, I/1, 1917, s. 7-8; I/2, 1917 (bu sayıya ulaşmak mümkün olmadı); I/3, 1917, s. 51-54; “Lehistan'da Türk Hakimiyeti”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası* (=TÜTEM), XIV/4 (81), 1340/1924, s. 227-243; “Türkiye'de Katolik Propagandası”, *TÜTEM*, XIV/5 (82), 1340/1924, s. 257-276; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Mesukukat”, *TÜTEM*, XIV/6 (83), 1340/1924, s. 358-379; XV/7 (84), 1341/1925, s. 1-39; XV/8 (85), 1341/1925, s. 107-127; XV/10 (87), 1341/1925, s. 227-254; “Onuncu Asırda Açık Deniz Meselesi ve Azak Muhasarası”, *TÜTEM*, XVI/17 (94), 1926, s. 261-275; “Devşirme Usulü, Acemi Oğlanları”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* (=DEFM), V/1-2, 1927, s. 1-14 (kitap olarak da çıktı); “Kıbrıs Seferine Aid Resmî Vesikalar, Rebiülevvel 978-Zilhicce 979”, *DEFM*, V/1-2, 1927, s. 29-75; “Tunus Seferine Aid Resmî Vesikalar, Rebiülevvel 981-Receb 982”, *DEFM*, V/1-2, 1927, s. 76-95; Ahmet Refik [Altınay], *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1930; *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1931; *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul, 1931; “Mimar Davut”, *DEFM*, VIII/1, 1932, s. 1-16 (kitap olarak da çıktı); “Osmanlı Devrinde Rafizilik ve Bektaşilik (1558-1591)”, *DEFM*, VIII/2, 1932, s. 21-59 (kitap olarak da çıktı); “Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1250)”, *DEFM*, VIII/4, 1932, s. 3-35 (makale 1582 yılına ait bir mühimme kaydı içermektedir! – kitap olarak da çıktı); “İznik Çimileri”, *DEFM*, VIII/4, 1932, s. 36-53; “Türkler ve Kraliçe Elisabet”, *DEFM*, VIII/5, 1932, s. 3-29 (kitap olarak da çıktı); “Türk İdaresinde Bulgaristan”, *DEFM*, VIII/6, 1932 [1933], s. 62-96; VIII/7, 1933, s. 1-44 (kitap olarak da çıktı); *Türk Mimarları (Hazinei Evrak Vesikalarına Göre)*, İstanbul, 1936. – Altınay'ın tüm eserleri için bkz. Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam, Ahmed Refik Altınay. Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1978. Bu kitapta ismi zikredilen dergilerden bazılarında erişim imkânına sahip olamadım. Bu sebeple benim verdiğim listeye ileride birkaç eklemeye bulunulması gerekebilir. Gazetelerde neşredilen yazılar ise dikkate alınmamıştır.

MÜHİMME DEFTERLERİ

çok sayıda makale ve kaynak metin neşretmiştir⁸⁰. Bununla birlikte müellifin seçtiği emirleri değerlendirme ve tahlil etme yönünde ciddî bir çaba içine girmedigini ve çağdaşı birçok bilim adamı gibi belgeleri kentlere göre tasnif etmeyi veya bir ana başlık altında toplamayı tercih ettiğini söylemek gerekir. 1950'lerle birlikte toplumsal ve iktisadî meselelere yönelik ilginin artması, bazı araştırmacıları (Akdağ, Güçer, Orhonlu) temel tarihsel eğilim ve gelişmeleri mühimme defterlerinin tanıklığına başvurarak –belge neşri ile ya da belge neşretmeksizin– resmetme yoluna itmiştir. Mühimme hükümlerinin metnini

⁸⁰ Bu müellifin makaleleri de kronolojik sıra ile verilmiştir. Bazı durumlarda Dağlıoğlu'nun kullandığı örneklerin gerçekten mühimme defterlerinden alınıp alınmadığına karar vermek kolay değildir. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "10 uncu Hicret Asrında Balıkesir", *Kaynak*, 54, 1937, s. 163-164; "Orman ve Gemiciliğimize Dair Vesikalar", *Yeni Türk*, 56, 1937, s. 1082-1085; "Bursa Onuncu Hicret Asrında", *Uludağ*, 11, 1937, s. 17-21; "Hicrî X inci, Milâdî XVI inci Asırda Hamideline Ait Bazı Vesikalar", *Ün*, IV/42, 1937, s. 598-600; IV/43-44, 1937, s. 624-626; "Geçmiş Asırlarda İstanbul Hayatı", *Yeni Türk*, 57, 1937, s. 1134-1137; "Onuncu Hicret Asrında Çorum", *Çorumlu*, I/3, 1938, s. 97-98, vesika kısmı s. 26-27; I/5, 1938, s. 147-149, vesika kısmı s. 63-64; I/6, 1938, s. 181-182, vesika kısmı s. 65-66, 77-80; I/7, 1938, s. 219-223, vesika kısmı s. 94-96; I/8, 1938, s. 267-270, vesika kısmı s. 104-108; I/9-10, 1939, s. 289-291, vesika kısmı s. 134; I/11, 1939, s. 320-322, vesika kısmı s. 139-143; I/12, 1939, s. 363-367; II/13, 1939, s. 392-395, vesika kısmı s. 167-176; II/14, 1939, s. 412-415, vesika kısmı s. 177-179; II/15, 1939, vesika kısmı s. 203-206; II/16, 1939, s. 481-483; II/17, 1939, s. 513-516, vesika kısmı s. 226-228; II/20, 1940, s. 604-606, vesika kısmı s. 923-927; "9 uncu Hicret Asrında Bursa", *Uludağ*, 15, 1938, s. 22-26; "Onuncu Asırda Hamideli", *Ün*, V/54-55, 1938, s. 754-758; V/58, 1939, s. 810-814; V/59, 1939, s. 826-829; V/61, 1939, s. 861-865; VI/64-65, 1939, s. 904-908; VII/73-74, 1940, s. 1009-1014; "Tababet Tarihimize Ait Vesikalar", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 13, 1939, s. 40-46; "Geçmiş Zamanlarda Bursa", *Uludağ*, 20, 1939, s. 91-95; *1558-1589. On Altıncı Asırda Bursa*, Bursa, 1940; "Konya'ya Ait Bazı Vesikalar", *Konya*, 34, 1940, s. 1964-1967; "XVI. Asırda Ankara'ya Âid Vesikalar", *Ülkü*, XVI/93, 1940, s. 263-266; "Larende'de Medfun Bulunan Cemaleddin Rumi'nin Validesine Dair Hükümler", *Konya*, 35, 1941, s. 2090-2092; "Hazine-i Evrak Tetkiklerine Göre Bursa Tarihine Ait Bazı Vesikalar", *Uludağ*, 34, 1941, s. 18-23; "Isparta Vesikalari", *Ün*, VIII/87-88-89-90, 1941, s. 1245-1255; VIII/91-96, 1941-1942, s. 1317-1320; IX/99-102, 1942, s. 1422-1426; "Hicrî 11 inci Asırda Çorum", *Çorumlu*, IV/28, 1941, s. 852-853, vesika kısmı s. 313-315; 36-37, 1942, s. 1088-1093; 49-50, 1944, vesika kısmı s. 416-419; 51, 1944, vesika kısmı s. 420-421; "11 inci Asra Âit Çorum vesikalari", *Çorumlu* IV/31, 1941, s. 950-954, vesika kısmı s. 324-327; "Arşiv Vesikalarına Göre: Geçmiş Asırlarda İstanbul Hayatı", *Yeni Türk*, IX/103, 1941, s. 623-625; "17inci Asırda Bursa Hayatı", *Uludağ*, 47-48, 1942, s. 3-13; "Ankara'da Cenabî Ahmed Paşa Camii ve Cenabî Ahmed Paşa", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, s. 213-219; "Isparta Ait Tarihî Vesikalar", *Ün*, XI/123-124, 1944, s. 1700-1702; "On Altıncı Asırda Bursa Hakkında Resmi Vesikalar", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 42-43, 1945, s. 25-26; "XVII inci Asırda Konya Hayatı", *Konya*, 116-117, 1948, s. 20-22 (?); 120-121, 1948, s. 9-13.

ihtiva eden çalışmalara göz atılacak olursa⁸¹, iyi tanınan kimi Türk tarihçilerinin bu kaynak grubuna büyük bir ilgi göstermezken, diğer araştırmacıların kendilerini mühimme defterlerinin çekiciliğine kaptırmış oldukları görülebilir.

Türkiye dışındaki kurumlardan yalnızca birkaç tanesi Başbakanlık Arşivi'nden büyük miktarda mikrofilm çektirebilecek durumdaydı. Bildiğim kadarıyla Fransa⁸², Yugoslavya⁸³, Romanya⁸⁴ ve Macaristan'da⁸⁵ mühimme defteri koleksiyonları bulunmaktadır. Bu nedenle bu ülkelerdeki akademisyenlerin çalışmalarında mühimme defterlerine yönelik atıflar bulunması şaşırtıcı değildir. Bunun dışında, uzunca bir süre için İstanbul'da kalma fırsatına erişenler, bu materyal denizine dalarak makale veya kitapları için gereken verileri toplamayı başaramışlardır⁸⁶. Son zamanlarda Arap ülkelerinden gelen meslektaşlar da mühimme defterlerinin kaynak değerini keşfetmişlerdir⁸⁷.

⁸¹ Yazının orijinal İngilizce metninin sonunda, 1988'e kadar Türkiye'de basılan ve mühimme hükümleri ihtiva eden eserlerin bir listesi verilmiştir.

⁸² Bkz. Berindei-Veinstejn, *a.g.e.* ve Veinstejn'in diğer makaleleri.

⁸³ Fehim Dž. Spaho, "The Archives of the Institute of Oriental Studies in Sarajevo", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 36, 1986 (1987), s. 354 (Orijinali Sırpça-Hırvatça, 25, 1975 [1977], s. 53). Metin neşirleri: Dušana Šopova, *Makedonija vo XVI i XVII vek. Dokumenti iz Carigradskite arhivi, 1557-1645*, Skopje, 1955; Eşref Kovačević, *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, (Monumenta Turcica Historia Slavorum Meridionalium Illustrantia, tomus quartus, serija III), Sarajevo, 1985 (MD 1-6'dan Elezović'in yaptığından daha uzun özetler).

⁸⁴ Romanya Devlet Arşivi'nde (Bükreş) mühimme defterlerinin mikrofilm kopyaları bulunmaktadır. Bkz. Maxim, *Culegere de texte otomane*, s. 27.

⁸⁵ Gyula Káldy-Nagy 1960'lı yıllarda Macaristan'la ilgili mühimme kayıtlarını toplamıştır. Káldy-Nagy eserlerinde bu kayıtlardan bir kısmına yer vermiştir: "The Administration of the *Şanğāq* Registrations in Hungary", *Acta Orientalia Hungarica*, XXI/2 (1968), 181-223; "The First Centuries"; *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi össezirása*, (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból), Békéscsaba, 1982. Bu çalışmamızın önemli bölümü, Budapeşte ELTE Üniversitesi Türkoloji Bölümünde muhafaza edilen fotokopilere dayanmaktadır.

⁸⁶ Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives. A contribution to the history of the Jews in the Ottoman Empire*, Jerusalem, 1952 içinde üç belge yayımladı. – Kemal Beydilli, Almanya'da kısa bir zaman dilimine ait çok sayıda mühimme kaydı ile desteklediği mükemmel bir kitap yazdı: *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik*, (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, 19), München, 1976. – Colin Imber en az iki makalesini mühimme kayıtları üzerine inşa etti: "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum*, 6, 1980, s. 211-282; "The Persecution of the Ottoman Shī'ites According to the Mühimme Defterleri", *Der*

MÜHİMME DEFTERLERİ

Bu bölümün sonucu olarak mühimme defterlerinin XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı tarihi ile ilgilenenlerin tümü tarafından tanınması ve takdir edilmesine ve azımsanmayacak sayıda mühimme hükmü neşredilmiş olmasına rağmen, bu defterler üzerinde gerçek anlamda sistematik bir incelemenin henüz yapılmadığını ifade etmek gerekir. Şimdilik sadece bu vazgeçilemez değerdeki tarihsel kaynağın neşir ve değerlendirme süreçlerinin ileride hız kazanacağını ümit edebiliriz.

Muhteva

Mühimme kayıtlarının muhtevası, bilhassa tüm seri göz önüne alındığında, inanılmaz boyutta bir çeşitlilik arz eder. İmparatorluğun aslı ihtiyaçlarından kaynaklanan ya da yerel düzeyde ortaya çıkan son derece zengin ve karmaşık bir meseleler bütünü divana taşınmaktaydı. Bununla birlikte padişahın doğrudan iradesini sergileyen emirlerle, arz ve raporlara karşılık yazılan cevapların oranında büyük bir farklılık bulunmaktadır. Seferlere hazırlık döneminde veya sefer zamanlarında, merkezî yönetimin iradesini yansıtan hükümlerin sayısı artmaktadır⁸⁸. Osmanlı sarayı aynı zamanda, timar sistemi veya devlet hazinesinin menfaatleri söz konusu olduğunda gerekli müdahalelerde bulunmuştur. Osmanlı idaresi tahrir defterlerinin hazırlanmasına özel bir önem atfettiğinden, bu konuda da çok sayıda düzenleyici buyruk çıkarmıştır. Yine aynı şekilde, sayım ve kayıt süreçlerinde yaşanan sorunların üstesinden gelmeye yönelik bolca talimata da rastlanmaktadır⁸⁹. Barış zamanlarında ise, fermanların ezici çoğunluğu, yüksek dereceli devlet memurlarının mektuplarına veya reaya statüsündeki şahısların arzlarına

Islam, 56/2, 1979, s. 245-273. – Suraiya Faroqhi, XVI. ve XVII. yüzyıla ait mevcut bütün mühimme ciltlerini sistematik biçimde tarayan belki de tek araştırmacıdır. Krş.: *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520–1650*, New York, Cambridge, vd., 1984; “Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35, 1992, s. 1-39.

⁸⁷ Örnek olarak bkz. Muhammed Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982.

⁸⁸ Káldy-Nagy, “The First Centuries”, s. 175-183.

⁸⁹ Káldy-Nagy, “The Administration”; aynı yazar, *A Gyulai szandzsák*, s. 12-14, 22, 24; Dávid, *a.g.e.*, s. 14-15, 18.

(bunların bazen kadılar veya beyler tarafından arz edildiği olurdu) verilen cevaplardan oluşmaktadır⁹⁰.

Bu etkileyici konu zenginliği içinde, ben uluslararası ilişkiler üzerinde yoğunlaşarak genel anlamıyla Osmanlı-Habsburg münasebetlerinin mühimme sayfalarına yansıyan veçhelerine işaret etmeye çalışacağım.

XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Yazışmaları

Mühimme defterlerinin ilk altmış bir cildinde ve MZD 3'te 1559–1587 yılları arasında (daha geç dönemlere ait herhangi bir örnek bulunmadığından zaman kısıtlamasına gidilmiştir) Habsburg hükümdarlarına hitaben kaleme alınmış en az elli üç hüküm bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinin yarım kaldığına⁹¹ ve altı tanesinin başka yerlerde mükerreren yazıldığına⁹² dikkat edilirse, toplam sayı kırk altıya iner⁹³. Ele alınan dönemin başında, bu belgelerin dağılımı nispi bir düzensizlik arz etmektedir. 3 ve 5 numaralı mühimme defterleri Osmanlı-Habsburg ilişkileriyle ilgili hiçbir kayıt içermezken, aradaki MD 6'da bu konuda altı [*yedi*] adet hüküm bulunması anılmaya değer. 1565-

⁹⁰ Örnek olarak bkz.: Faroqi, "Political Activity".

⁹¹ MD 55, s. 68, no. 124.

⁹² MD 14, s. 36-37, no. 46, MD 10, s. 53'teki 75. hüküm ile aynıdır (krş.: Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv, Band 1, (1480–1574)*, (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1), [Wien], 1991, s. 214-215, no. 637, yalnızca çeviri halinde). MD 14'te bulunan nüsha muhtemelen taslaktır. (Aslına bakılırsa, 14 numaralı mühimme defterinin tamamının ya da en azından bir parçasının müsvedde olduğu kanaatindeyim.) MD 14, no. 230, MD 14'teki bir sonraki hükmün (no. 231) ilk taslağıdır. MD 26, s. 300-302, no. 874, MD 27'nin 105-107. sayfalarında yer alan 256 numaralı hükümle aynıdır (talif farklılıklar için bkz.: Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IX, Pest, 1833, s. 289, no. 171, s. 385, no. 636 ve Petritsch, *a.g.e.*, no. 763, yalnızca çeviri). MD 43, s. 10-11, no. 19, MD 43'ün 93-95. sayfalarında yer alan 184 numaralı hükmün başlangıç kısmıyla aynıdır (Hammer, *a.g.e.*, IX, s. 392, no. 718). MD 48, s. 67, no. 185, MD 48'in 117. sayfasında yer alan 312 numaralı hükümle aynıdır (Hammer, *a.g.e.*, IX, s. 392, no. 725). MD 61, s. 78-80, no. 198 ise, MD 61, s. 77'de bulunan 197 numaralı hükmün tamamlanmış suretidir (emrin bir nüshasının daha çıkarıldığı asıl metinde de belirtilmiştir. – Krş.: Hammer, *a.g.e.*, IX, s. 395, no. 758.

⁹³ "Mikel" (Michael Czernovicz) adlı bir Nemçe elçisinin 1565 yılında Kanunî Sultan Süleyman'dan bizzat bir ferman almış olması bir hayli ilginçtir: MD 6, s. 368, no. 792 (krş.: Anton C. Schaendlinger–Claudia Römer, *Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Vassallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, Wien, 1986, no. 39; Petritsch, *a.g.e.*, no. 443).

MÜHİMME DEFTERLERİ

1566 yıllarına ait MD 5'te mevcut boşluğun nedeni, ordusunu Zigetvar (Szigetvár) seferine hazırlayan padişahın bu dönemde Habsburglarla siyasi temas kurmayı gereksiz bulması olabilir. Fakat 1559-1560 yıllarına ait kayıtları içeren MD 3 söz konusu olduğunda, yukarıdakine benzer bir siyasi tercihten bahsetmek güçleşir. Bununla birlikte 16 Haziran 1559 tarihli taslak ahitnamenin Busbecq'e teslim edilmesinden sonra, Osmanlı-Hasburg muhaberatının bir süreliğine kesintiye uğramış olması ihtimali yüksektir⁹⁴. Yine de bu antlaşmanın nihaî nüshası taraflarca 1562'den önce tasdik edilmediğine göre⁹⁵, teorik olarak bu yıllar arasında başka bazı mektup değiş tokuşları yaşanmış olmalıdır. Ancak bu hususta MD 3'ün kapsadığı zaman dilimine ait herhangi bir vesika bulunmamaktadır –en azından Matuz'un I. Süleyman devri belgelerinden hazırladığı derleme içinde⁹⁶ ve Schaendlinger'e ait metin neşirlerinde⁹⁷, bu konuda tek bir vesika bile yer almamaktadır.

Gerçekten gönderilen fermanlar ile mühimme defterleri vasıtasıyla günümüze intikal eden bu tür belgeler arasındaki sayısal ilişki tespit edilebilirse, karşılıklı haberleşmenin 16 Haziran 1559 tarihinde kesintiye uğradığı yolundaki varsayımımız önemli ölçüde güç kazanacaktır. Şu an için yalnız MD 6'da yer alan Habsburg hükümdarına hitaben yazılmış mektuplar ile Haus-, Hof- und Staatsarchiv'de muhafaza edilen aynı döneme ait basılı malzemenin karşılaştırmasını deneyebiliriz. 6 numaralı mühimme defterinde yer alan altı [yedi] hükümden dört tanesi, neşredilen vesikalar arasında teşhis edilebilirken iki [üç] tanesi burada yoktur⁹⁸. Kayıp mektuplardan ilki, farklı meseleler ihtiva eden nispeten uzun bir “name” iken⁹⁹, diğeri tutsak düşmüş bir Dergâh-ı âli

⁹⁴ Anton C. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, Wien 1983, no. 23 (krş. Petritsch, *a.g.e.*, no. 364).

⁹⁵ Schaendlinger, *a.g.e.*, no. 25 (krş. Petritsch, *a.g.e.*, no. 385).

⁹⁶ Jozef Matuz, *Herrscherurkunden des Osmanensultans Süleymān des Prächtigen. Ein chronologisches Verzeichnis* (Islamkundliche Materialien 1), Freiburg in Br., 1971.

⁹⁷ Schaendlinger (ve Römer)'in yukarıda zikredilen eserlerine bakınız. Bu zaman aralığında doğrudan Habsburg hükümdarlarına yazılan tek bir hüküm bile olmadığı (orijinal veya tercüme) Petritsch tarafından da teyit edilmektedir.

⁹⁸ MD 6, s. 8-9, no. 20, Schaendlinger, *a.g.e.*, no. 30'a; MD 6, s. 143, no. 306, *a.g.e.*, no. 31'e; MD 6, s. 371-375, no. 796, *a.g.e.*, no. 32'ye ve MD 6, s. 628-629, no. 1383, *a.g.e.*, no. 34, 35 ve 36'ya karşılık gelmektedir.

⁹⁹ MD 6, s. 363-365, no. 785.

yeniçerisi ile benzer konulardan bahseden kısa bir dokümandır¹⁰⁰. Dolayısıyla bu ikinci belgenin yeterince itina ile korunamamış olması pek şaşırtıcı sayılmaz¹⁰¹.

Öte taraftan Avusturya’da muhafaza edilen vesikalardan iki tanesi MD 6 içinde bulunmamaktadır¹⁰². Görünüşe bakılırsa, bu belgelerden biri, farklı bir kaynak türünü teşkil eden “ahkâm-ı maliye defterleri” içinde olmalıdır¹⁰³. Fakat 6 numaralı mühimme defterine kaydedilmiş olması gereken diğer belgenin, defter dışında nasıl kaldığına dair doyurucu bir açıklama yoktur¹⁰⁴.

Viyana’da mevcut olan ve Osmanlı idaresinin 1564-1565 yıllarında Habsburg hükümdarı ile kurduğu teması gösteren doğrudan yazışmaların tamamının mühimme defterleri içinde yer alması gerektiği makul bir düşünce ise de, bunlarda ilgili bir kayda sahip olmayan orijinal belgelerin sayısının oldukça düşük olması –yedi [sekiz] vesikadan yalnızca bir tanesi– söz konusu defterlerin, XVI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Osmanlı tarafının yüksek seviyeli diplomatik muhaberatının muhteva ve kronolojisi bakımından güvenilir bir kaynak olduğu fikrine geçerlilik kazandırmaktadır.

Kronoloji meselesi ile başladığında, 1564-1565 yıllarında altı [yedi], 1568’de dört, 1573-1574’te dokuz ve 1576-1578 arasında on dört belge ile yoğun karşılıklı ilişkilerin varlığı tespit edilebilir. Geri kalan yıllar, yalnızca bir veya iki kayıtle temsil edilmektedir. Konuyla ilgili 1566-1567, 1569, 1570 (fakat söz konusu yılların bazı ayları için kaynak eksikliği bulunduğunu

¹⁰⁰ MD 6, s. 360, no. 780. [Makaleyi yazdığımında Viyana’da yine eksik olan bir belge gözümden kaçtı: MD 6, s. 528-529, no. 1150.]

¹⁰¹ Yine de, yazıldı ibaresi ve hükmün yollandığına dair kayıt bulunmadığından, 99. dipnotta bahsedilen “name”nin resmen yazılıp muhatabına yollanmış olduğundan kesin surette emin olamayız. Gerçi bu iki kıstasın bu hususta mutlak bir anlam ifade etmediği bilinmektedir; örneğin yukarıda söz edilen ahitnamede de bu iki ibare yoktur.

¹⁰² Schaendlinger, *a.g.e.*, no. 33; Schaendlinger-Römer, *a.g.e.*, no. 33/a.

¹⁰³ Yukarıdaki notta no. 33 ile gösterilen belgeye –Biegman’ın ince gözlemine göre– Osmanlı maliyesine özgü bir uygulama olarak tam ve kesin bir tarih atılmıştır. N. H. Biegman, “Some Peculiarities of Firmans Issued by the Ottoman Treasury in the Sixteenth Century”, *Archivum Ottomanicum*, 1, 1969, s. 9-13.

¹⁰⁴ Bu örnekte –başka bazı durumlarda olduğu gibi, mesela MD 7–, uluslararası yazışmaların ayrı cüzlerde tertip edildiği ileri sürülemez. Üstelik Şevval ayında herhangi bir kronolojik atlama olmadığından, hatalı ciltleme ihtimali de kendiliğinden düşer.

hatırlatmak gerekir), 1572¹⁰⁵ ve 1583-1584 senelerine ait günümüze ulaşan hiçbir mühimme kaydı yoktur. Bu durumda, 1564'teki Habsburg taht değişikliği, 1568 ve 1573 barış müzakereleri ve 1570'lerde sadrazamın inisiyatifıyla oluşan diplomatik ortam¹⁰⁶ gibi geçici bazı dönemler bir kenara bırakılırsa, iki devlet arasındaki siyasî temasların pek canlı olmadığı söylenebilir.

Sözlü İletilen Mesajlar

Elimizdeki malzemenin muhtevası hakkında kısa bir tanımlamaya girişmeden önce, Osmanlı diplomatik teamüllerine dair önemli bir hatırlatmada bulunmak gerekir. Bazı hallerde Osmanlı bürokrasisi, iletilmesi düşünülen mesajın tamamını kâğıda dökmek yerine, mesajın en hayati veya en gizli kısmını muhatabına şifâhen ulaştırırdı¹⁰⁷. Bunun için herhangi bir yazılı haberin

¹⁰⁵ Petritsch, Habsburg hükümdarlarına yazılmış olan 1569-1570 ve 1572 tarihli birtakım vesikalar (*a.g.e.*, no. 590, 592, 600, 605, 611, 619, 620, 660, 672) saptamıştır. Bunlardan bir kısmı, mevcut mühimme defterlerinin kapsadığı zaman diliminin dışında kalırken, diğerleri tarih itibarıyla yalnızca şüpheli MD 14 ile örtüşmektedirler. Geri kalanlar teker teker incelenmelidir.

¹⁰⁶ Bkz. Beydilli, *a.g.e.*, s. 97-107.

¹⁰⁷ Matuz, "Transmission of Directives", s. 20. – Burada, makalenin bu kısmını hazırlarken şu veya bu şekilde istifade ettiğim, Osmanlı-Habsburg diplomatik ilişkileri veya Osmanlı diplomasisinin başka bazı veçheleri hakkında bilgi veren kimi çalışmalara atıfta bulunmak isterim. Karl Vocelka, "Eine türkische Botschaft in Wien 1565", *Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs*, hrsg. von H. Fichtenau ve E. Zöllner, Wien-Köln-Graz 1974, s. 102-114; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "Ottoman Attitudes Toward Peace Making: The Karlowitz Case", *Der Islam*, 51, 1974, s. 131-137; Reinhard Rudolf Heinisch, "Habsburg, die Pforte und der Böhmisches Aufstand", *Südost-Forschungen*, 33, 1974, s. 125-165; 34, 1975, s. 79-124; Beydilli, *a.g.e.*; Wolfgang Jobst, *Der Gesandtschaftsbericht des Zü'l-Fiqâr Efendi über die Friedensverhandlungen in Wien 1689*, yayımlanmamış doktora tezi, Wien, 1980; Michel Lesure, "Michel Černović «explorator secretus» à Constantinople (1556–1563)", *Turcica*, 15, 1983, s. 127-154; *Habsburg-osmanische Beziehungen* (Beihefte zur WZKM 13), hrsg. von A. Tietze, Wien, 1985 içindeki bazı makaleler; Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*, (Südosteuropäische Arbeiten 78), München, 1983, s. 15-67; Ernst Dieter Petritsch, "Der habsburgisch-osmanisch Friedensvertrag des Jahres 1547", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv*, 38, 1985, s. 49-80; Suraiya Faroqhi, "The Venetian Presence in the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. by Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge-Paris, 1987, s. 311-344, 446-452; Pál Fodor, "Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie (im Spiegel der Târîl-i Beç krâli – 17. Jahrhundert)", *Journal of Turkish Studies – Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 13,

aynı zamanda ulağına sözlü olarak tevdi edilmiş gizli bir bölümü olup olmadığına karar verebilmek zor olsa da, belgenin muhtevası açısından böylesi bir kısıtlamanın var olabileceğini akılda tutmak gerekir. Karşılıklı konuşma yoluyla aktarılan ve böylece padişahın “ale-’t-tafsıl” bilgisi dâhilinde olan meselelere dair genel ifadelere bakılırsa¹⁰⁸, Habsburglarla sürdürülen yazışmalar için de aynı ihtiyat kaydı konmalıdır.

Osmanlıların Harp ve Sulh Anlayışı

İki ülke arasında yürütölen diplomatik görüşmelerde ve taraflarca değiş tokuş edilen mektuplarda en sık tekrarlanan mesele barışın tesisi olduğuna göre, Osmanlıların bu kavrama nasıl yaklaştığına yakından bakmak yerinde olacaktır. Sulh ve harp tabirlerinin İslamî çerçeve içinde kazandıkları anlam, pek tabii olarak bu konudaki Osmanlı anlayışını da etkilemiştir. Buna göre, “kâfirlere” karşı yürütölen cihat sadece geçici süreler için askıya alınabilir ve ateşkes mutlaka Müslöman hükömdarın bir ihsanı şeklinde gerçekleşmelidir¹⁰⁹. Fakat zamanla bu katı kurallar, en azından belirli bazı mezheplerde, yerini nispeten daha esnek uygulamalara bırakmıştır. Osmanlı devletinin de bu anlamda cihadın sürdürölmesiyle ilgili çok sıkı kurallara bağlı kaldığı söylenemez¹¹⁰. Netice itibarıyla şer’î nasları öne sürmek suretiyle, Osmanlı idaresinin Hıristiyan bir devletle sulh imzalama yetkisinin bulunmadığını, ancak geçici bir süreliğine ahd ü aman verilebileceğini iddia etmek abartılı bir değerlendirme olacaktır¹¹¹. Name-i hümayun metinleri dikkatle tetkik edildiğinde, burada yer alan belli başlı bazı klişelerin, Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasındaki siyasî ilişkileri tavsif etmek üzere birbirinin eşanlımlısı olarak kullanıldığı ortaya çıkar. Bu metinlerde emn ü aman ve ahd ü aman tabirleri, sulh u salâh kalıbına kıyasla nispeten daha fazla sayıda müşahede edilebilir, fakat yine de bu sonuncu

1989, s. 81-98; aynı yazar, “Ottoman Policy Towards Hungary, 1520–1541”, *Acta Orientalia Hungarica*, XLV/2-3, 1991, s. 271-345.

¹⁰⁸ Örneğin MD 7, s. 1012, no. 2766; MD 21, s. 197, no. 468.

¹⁰⁹ Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore, 1979², s. 202-222, 271-279.

¹¹⁰ Hilmar Krüger, *Fetwa und Siyar. Zur internationalrechtlichen Gutachtenpraxis der osmanischen Şeyh ül-İslâm vom 17. bis 19. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des “Behcet ül-Fetâvâ”*, Wiesbaden 1978, s. 120-123.

¹¹¹ Anton C. Schaendlinger, “Die osmanisch-habsburgische Diplomatie in der ersten Hälfte des 16. Jhdts.”, *Osmanlı Araştırmaları – The Journal of Turkish Studies*, sayı 4 (1984), s. 191.

formül de, ele alınan dönem boyunca yeterince sık karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 1574 senesinde İstanbul'a gelen Habsburg elçisi, “şimdiye değin mabeynde muakkad olan sekiz yıllık sulh u salâh tamam oldukdan sonra on yıla değin dahi bazı şüurutla sulh u salâh” yapmak amacıyla pazarlığa girişmişti. Sulh u salâh tabirine belge boyunca altı kez daha yer verilirken sulh kelimesi tek başına üç kez daha geçmektedir¹¹². Aynı ifade 1574 tarihli ahitname metninde de görüldüğüne göre¹¹³, sulh tabiri XVI. yüzyıl Osmanlı siyasî dağarcığına yabancı bir kelime olmamalıdır.

Devletlerarası münasebetlerin düzenlenmesinden sorumlu Osmanlı görevlileri açısından esas meselenin, antlaşma imzalanması veya yenilenmesine dair taleplerin Habsburg tarafından geldiği yönünde bir izlenim yaratılması olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁴. Ayrıca taraflarca varılan anlaşmalara veya imzalanan antlaşmalara istisnasız biçimde ahitname ismi verilmiştir. (Bu tespit diğer devletler söz konusu olduğunda da geçerlidir. Bu isimlendirme hazırlanan resmî evrakın içeriğinden bağımsızdır. İmparatorluğun düşmanlarıyla akdettiği siyasî muahedeler, Fransa ve İngiltere gibi “dost” ülkelerle imzaladığı ticarî anlaşmalar, Venedik'e özgü her ikisinin karışımı antlaşmalar veya vassallara bahşedilen atanma belgeleri için aynı isim kullanılmıştır.)

Habsburg Hükümdarlarının Osmanlı Diplomasisindeki Yeri

Osmanlı-Habsburg yazışmalarının şekli özellikleri ile ilgili diğer meselelere değinmek gerekirse, Nemçe hükümdarlarına hitaben yazıldığı halde, ahitname vasfı taşımayan belgeler de ele alınmalıdır. Bu bağlamda Osmanlı sarayı ile Nemçe hükümdarları arasındaki yazılı iletişim mümkün olan en yüksek seviyedeki mektuplaşma biçimini oluşturan namelerle yürütülürken¹¹⁵, Erdel prensleri ve Eflak ve Boğdan voyvodalarına hükümler yollamakla yetinilmiştir¹¹⁶. Böylece Habsburglar diplomatik açıdan diğer müstakil hüküm-

¹¹² MD 26, s. 313-315, no. 908. Buna benzer çok sayıda örnek verilebilir.

¹¹³ MD 26, s. 301, no. 874, satır 7.

¹¹⁴ Örnek olarak bkz. MD 7, s. 988, no. 2729; MD 23, s. 115, no. 223.

¹¹⁵ Bir örnekte yapılan hata sonradan düzeltilmiştir: MD 10, s. 53-54, no. 75.

¹¹⁶ Bu durumun tek istisnası, –bir kral oğlu olarak– Osmanlı sarayından nameler alan (ör. MD 5, s. 44, no. 102; s. 141, no. 330) ve bunlarda ara sıra kral olarak nitelenen János Zsigmond'dur.

darlar (Fransa ve İngiltere kralları gibi) mesabesinde tutulurken, tâbi hükümdarlar, beylerbeyi veya sancakbeyi gibi padişaha hizmet eden görevliler statüsüne indirgenmiş oluyordu. Mektupların zarflanma usulü de söz konusu ayrımı yansıtır niteliktedir. Buna göre Habsburglara gönderilen mektuplar “seraser” keselerin içine konarak mühürleri altın kozalak kullanılmak suretiyle korunurdu. Oysaki Erdel prenslerine yönelik yazılan hükümler, genellikle atlas keselerin içinde gümüş kozalaklarla muhataplarına yollanmıştır¹¹⁷.

Bunun dışında kullanılan şahıs zamirlerinde de farklılıklar gözlemlenebilir. Nemçe hükümdarlarına yazılan mektuplarda ifadede çoğul şahıs tercih edilirken, haraçgüzar prensler ve voyvodalara yollanan hükümlerde hitap tekil şahıs zamirleri aracılığıyla yapılırdı.

Osmanlı bürokrasisi, kullandığı yazım üslubunda bu tür resmî ayrımların muhafaza edilmesinde ısrarcı olmuştur. Bununla birlikte, Viyana tahtında oturan Habsburg hükümdarına uygun görülen unvanlar nispeten çeşitlilik arz eder. Bir dönem, padişahın, elkâb kısmında veya ilgili vesikanın farklı yerlerinde imparator lafzını kullanmağa hazır olduğu görülmektedir. Elimizdeki en erken tarihli bu cins mühimme kaydı, II. Maximilian’dan kral olarak bahsederken, müteveffa babasına “imparador Ferenduş” (Ferdinand) ismiyle göndermede bulunmaktadır¹¹⁸. Bundan sonra gelen name-i şerif ise, “imparador Maksimilyanoş kral”a gönderilmiştir ve mektup metninde Ferdinand bir kez daha aynı kelime ile tavsif edilmektedir¹¹⁹. 1565 tarihini taşıyan bir diğer belge de aynı lakabı içermektedir¹²⁰. Bunlara ilaveten 1565 tarihli ahitname metninde, Maximilian “Alaman vilayetinin imparatoru” şeklinde gösterilmektedir¹²¹. 1565 tarihinde yazılan son mektup ise, “Nemçe ve Alaman kralı Maksimilyanoş” ibaresini taşımakta, fakat burada Ferdinand bir kez daha imparator olarak nitelenmektedir¹²². II. Selim’in tahta cülusuyla birlikte, XVI. yüzyılın sonuna kadar Habsburg hükümdarlarının ekseriyetle sadece “kral” lakabıyla anıldıkları

¹¹⁷ Erdel prensine yazılan hükümlerin bazen seraser keseye konduğu da vakidir: MD 5, s. 107, no. 248.

¹¹⁸ MD 6, s. 8, no. 20.

¹¹⁹ MD 6, s. 143, no. 306.

¹²⁰ MD 6, s. 363, no. 785.

¹²¹ MD 6, s. 371, no. 796.

¹²² MD 6, s. 628, no. 1383.

MÜHİMME DEFTERLERİ

yeni bir dönem başlamıştır. Bu uygulamanın yegâne istisnasını, Habsburg hükümdarının tüm sıfatlarının protokole uygun biçimde sıralanmasını gerektiren ahitname metni teşkil etmektedir¹²³. Habsburg tarafı açısından mertebelerinin bu şekilde alçaltılması bir hayli rahatsız edici bir durumdu. Bu hususta hassas olmalarına karşın Habsburglar, Osmanlı padişahlarını bu uygulamayı gözden geçirmeye ikna edemediler; istedikleri yönde bir değişim ancak Zitvarorok (Zsitvatorok) antlaşmasında, iki tarafın çasar (Kaiser) kelimesi üzerinde ittifak etmesiyle sağlanabilmiştir¹²⁴.

XVI. yüzyılda Habsburg–Osmanlı yazışmalarının büyük bölümünü, “Beç kralı”nın barış halinin (aslında burada kastedilen barış sadece açık savaş halinin karşıtıdır) sürdürülmesi karşılığında ödemeyi taahhüt ettiği yıllık meblağla¹²⁵ ilgili mektuplar teşkil eder. Söz konusu yazışmalar, ödenmesi gereken senelik miktarın teslimatında yaşanan gecikmeler nedeniyle kaleme alınan özür mektupları ve bunlara yazılan cevapları da kapsamaktadır. Ahitnamelerde muntazam biçimde Bab-ı Aliye yollanması icap eden 30.000 altına resmî bir isim verilmeyerek, parasal yükümlülüğü şarta bağlayan maddenin nispeten üstü kapalı bir biçimde formüle edilmiş olduğu söylenebilir. Habsburglar adı geçen meblağa atıfta bulunurken bir dereceye kadar edebikelam bir ifadeyle “Ehregeschenk” demiştir. Osmanlılar ise aksine bilinçli olarak çoğunlukla vergi, bazen de haraç gibi küçük düşürücü adlandırmaları tercih etmiştir. Bununla beraber Osmanlı idaresi, her ikisinin de düzenli “vergi” vermesinin doğurabileceği sathî benzerlikten hareketle, Nemçe ve Erdel’i aynı kefeye koymamıştır. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı siyaset algısında Habsburg devleti, Erdel¹²⁶, Eflak, Boğdan ve 1570’lerdeki Lehistan’ın¹²⁷ aksine hiçbir zaman haraçgüzar veya “sair memalik-i mahrusem gibi memleket” konumuna düşmemiştir. Burada sorulması gereken soru, Osmanlıların yalnızca Kırım hanlarına haraç ödeyen Lehistan için neden yukarıdaki tabiri kullanmış

¹²³ MD 26, s. 300, no. 874.

¹²⁴ Nehring, *a.g.e.*, s. 44.

¹²⁵ Başlangıçta Kanunî Sultan Süleyman, yeterince zengin olduğunu ileri sürerek Ferdinand’dan para alma fikrini kabul etmemiştir (Petritsch, “Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag”, s. 57). Fakat halefleri bu konuda aynı ölçüde izzetinefis sahibi değillerdir.

¹²⁶ MD 12, s. 344, no. 698; MD 23, s. 185-186, no. 392; MD 55, s. 78, no. 139.

¹²⁷ Hammer bu durumu önceden tespit etmiştir: *a.g.e.*, IV, Wien 1829, 34. Bu konuyla ilgili belge: MZD 3, s. 284 (krş. Beydilli, *a.g.e.*, s. 132-134, fotokopi 109).

olduklarıdır. Osmanlı idaresi büyük ihtimalle, Lehistan'daki kral seçimine müdahale etmeyi başardıktan ve bilhassa eski bir vassali olan István Báthory'yi tahta geçirmeye muvaffak olduktan sonra Lehistan'ı tedricen kendisine tâbi bir krallığa dönüştürmenin ümidini beslemiştir. Halbuki Nemçe mevzu bahis olduğunda, böyle bir gelişmenin yaşanabileceğine dair görünürde herhangi bir ihtimal yoktu.

Muhakeme Usulleri

Habsburgların her sene düzenli olarak vermeleri gereken “hediye”yi teslim etmelerini temin etmek amacıyla sürdürülen görüşmeler, iki taraf arasındaki ilişkilerin seyrini takip etmek ve antlaşma hükümlerinin ihlal edildiği durumları sıralamak bakımından iyi bir fırsat yaratmaktadır¹²⁸. Bu noktada, tarafların birbirlerini hâkimiyetleri altında bulunan toprak ve tebaaya karşı suç işlemekle itham etmek açısından büyük ölçüde benzer bir tartışma stratejisine sahip oldukları söylenebilir. Nakz-ı ahd olarak nitelendirilebilecek birkaç hadiseye değinmek genellikle kolaydı ve herhangi bir güncel ihlal olmaması durumunda bile, kısa süre önce gerçekleşmiş başka birtakım olaylara atıfta bulunmak mümkündü (belirli konuların sıklıkla tekrür etmesinin sebebi budur)¹²⁹.

Osmanlı devletinin bu yazışmalar vasıtasıyla varmaya çalıştığı öncelikli hedef Viyana'dan senelik “vergi”nin temini olduğundan, Habsburg suçlamaları karşısında sert bir tutum takınmamaktaydı. Merkezî idarenin antlaşma hükümlerine aykırı davranıldığı kabul edildiğini gösteren ve bu nedenle yüksek dereceli bir devlet memuruna cezaî müeyyide uyguladığı örnekler –1586 yılında Bosna beylerbeyinin görevinden azledilmesinde olduğu gibi¹³⁰– oldukça azdır. Bunun yerine, belgelere daha büyük bir sıklıkla yansıdığı kadarıyla, ileride benzer sorunların yaşanmamasını temenni etmek suretiyle suiistimalleri sessiz bir biçimde kabul etme yöntemi tercih edilmiştir¹³¹. Başka durumlarda ise, tüm beylerbeyi ve sancakbeylerine barış halinin korunması için çaba sarf

¹²⁸ Örnek olarak bkz. MD 23, s. 115, no. 223; MD 26, s. 313-315, no. 908.

¹²⁹ MD 27, s. 9-10'da yer alan 34 numaralı hüküm, MD 23, s. 115, no. 223; MD 21, s. 5-6, no. 34 ve MD 26, s. 313-315, no. 908'de bahsedilen bazı konuları ihtiva etmektedir.

¹³⁰ MD 61, s. 124-126, no. 307.

¹³¹ Örnek olarak bkz. MD 7, s. 1012, no. 2766; MD 34, s. 127, no. 275.

edilmesi yönünde çağrı yapıldığını bildirmek yeterli görülmüştür¹³². İşlenen bir suçta açıkça kabul etmemenin bir diğer yolu da, ihlal vakalarına karışanların isimlerini talep etmektir¹³³. Bununla birlikte herhangi bir ihlal iddiasını toptan inkâr etmek en sık başvuru yöntem olmuştur. Böylesi vaziyetlerde, Habsburglara şikâyet edenlerin mahkûm veya alt tabakadan insanlar olduğu için suçlamalarının güvenilir kaynakları olmadığı ileri sürülmüştür¹³⁴. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu hakkaniyetli bir tavır değildi: Osmanlılar kendi menfaatleri için uygun olduğunu düşündükleri durumlarda aynı türden insanları pekâlâ “kaynak” göstermekteydiler¹³⁵. Ya da suçlamalar karşısında olayın gerçekleştiği şartlar tartışmaya açılıyordu. Başka bir ifadeyle, ya çatışmayı başlatan tarafın Osmanlı unsurları olduğu reddedilmiş ve yahut Osmanlı tebaasına mensup insanların eylemlerinin haklı gerekçeleri olduğu belirtilmiştir¹³⁶.

Başvurulan metotlar arasında kuşkusuz en kolayı, suçta karşı tarafın üzerine yıkmak olmuştur. Bu kadim “tartışma” yöntemi, kimi zaman bir hayli basit (ilkel demeyelim) bir şekilde ifadesini bulmaktaydı. III. Murad’ın bir mektubunda “eger [sizin ihlallerünüzün] her biri yazılmalu oluna üç dört mertebe sizün şikâyet kağıdunuza ziyade olurdu” demesi bu bağlamda değerlendirilebilir¹³⁷. Başka durumlarda ise, çoğunlukla yerel idareciler aracılığıyla bir araya getirilen bilgiye dayanarak teferruatlı listeler hazırlanmıştır¹³⁸.

¹³² Örnek olarak bkz. MD 21, s. 197, no. 468.

¹³³ III. Murad, Budin beylerbeyine yazdığı bir mektupta, bölgede çeşitli suçlara karışanlar olup olmadığını sorduktan sonra gerektiği şekilde cezalandırılabilmesi için suçluların isimlerini bildirmesini emretmektedir. MD 46, s. 249, no. 556.

¹³⁴ MD 61, s. 124-126, no. 307.

¹³⁵ MD 33, s. 151, no. 302.

¹³⁶ MD 33, s. 151, no. 302; MD 35, s. 144, no. 372.

¹³⁷ MD 35, s. 144, no. 372.

¹³⁸ Bu kabilden çok sayıda örnek gösterilebilir. Bu listeler ile Budin beylerbeyi tarafından imparator, arşidük veya Habsburg görevlilerine gönderilen benzer muhtevalara sahip mektuplar karşılaştırıldığında, Osmanlı tarafının şikâyetlerini en çok hangi hususlarda teksif ettiğini fark etmek iyice kolaylaşır (krş. *A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553-1589*, szerk. Sándor Takáts, Ferenc Eckhart, Gyula Szekfü, Budapest, 1915). Yine de, muhteva bakımından olaylar örgüsünün birebir aynı olduğu örneklere rastlamadım.

Osmanlı devlet ricalinin en çok tercih ettiği hareket tarzı, Habsburglara gelecek adına genellikle “sizin canibinizden ahde mugayir iş olmaya bu canipte dahi hilâfına cevaz gösterilmez” veya benzeri ibaresiyle¹³⁹ dile getirilen mutlak iyi niyetlerini vurgulamaktı. Ya da padişah, antlaşma şartlarının ihlal edilmesine asla onay vermeyeceğine dair şahsî bir teminatta bulunurdu¹⁴⁰.

Bu konudaki esnekliklerine uygun bir örnek teşkil etmesi bakımından, Osmanlı idaresinin bir keresinde sınır hattına düşen bazı bölgelerde vuku bulan anlaşmazlıkların giderilmesi maksadıyla ortaklaşa bir heyet tayin edilmesini kabul ettiği belirtilmelidir (gerçi bu heyet, belirli bazı pratik engellerden ötürü kararlaştırılan görevlerini yerine getirememiştir)¹⁴¹.

Diplomatik sahnedeki her türlü hile ve karşı suçlamalara rağmen, Osmanlı devleti bir noktanın önemini vurgulama açısından son derece istikrarlı davranmıştır: senelik “vergi”nin zamanında yollanması. Habsburglar, kimi zaman Osmanlı akınlарını vb. gerekçe göstererek bu talepten kaçmanın yollarını aramışlardır. Fakat ileri sürülen bu iddialar –en azından diplomatik seviyede– tekzip edildikten sonra Habsburglar ahitnamede tespit edilen meblağı eninde sonunda teslim ediyorlardı.

Padişahların Şahsî Teşebbüsüyle Yazılan Fermanlar

Konuyla ilgili mühimme defterlerinde yer alan yazışmaların çoğu, Habsburg şikâyetlerini ihtiva eden mektuplara karşı Osmanlı tarafının verdiği yanıtlardan oluşmaktadır. Bu bağlamda padişahın şahsî girişimi üzerine kaleme alınan yalnızca birkaç belge bulunmaktadır. Osmanlı diplomasisini en yüksek seviyede harekete geçmeye zorlayan sâiklerin neler olduğunu tespit edebilmek

¹³⁹ Örnek olarak bkz. MD 6, s. 143, no. 306; MD 6, s. 363-365, no. 785; MD 33, s. 151, no. 302; MD 36, s. 106, no. 315.

¹⁴⁰ Örnek olarak bkz. MD 7, s. 1012, no. 2766; MD 21, s. 197, no. 468. Osmanlı idaresi bir defasında, barış haline duyduğu sınırsız sevgiyi sergilemek adına daha özel bir usul benimsemiştir. 1574 senesinde, II. Maximilian on senelik yeni bir antlaşma akdedilmesini teklif ettiğinde, padişah ona şayan-ı dikkat bir cümle ile cevap vermişti: “... hilafına cevaz gösterilmeye cenab-ı hilafet-meabum tarafından dahi ol ahde mugayir on yıl değil yigirmi yıl dahi mürur ederse ol ahde muhalif bir vaz zuhur etmek ihtimali yokdur”. MD 24, s. 78-79, no. 214 (krş. Beydilli, *a.g.e.*, fotokopi 33-34; Petritsch, *Regesten*, no. 738).

¹⁴¹ MD 10, s. 53-55, no. 75. – Budin beylerbeyine de aynı hususta talimatlar gönderilmiştir. MD 10, s. 91-92, no. 143; MD 12, s. 332-333, no. 678.

MÜHİMME DEFTERLERİ

maksadıyla –yüzeysel biçimde de olsa– bu namelerin muhtevasına kısaca değinmek uygun görülmektedir.

I. Ferdinand'ın ölümü, tahta geçen yeni imparatora hitaben içinde Kanunî Süleyman'ın iyi ilişkilerin devamına hazır olduğuna dair genel ifadeler barındıran bu türden bir mektubun yazılmasına vesile olmuştur¹⁴². Birkaç ay sonra, yeni Habsburg hükümdarının cülusunun hemen ardından, bir iyi niyet gösterisi yapabileceği ihtimalinden hareketle, bazı esirlerin serbest bırakılması dileğini ileten başka bir mektup daha kaleme alınmıştır¹⁴³.

1573–1576 yıllarına ait sonraki dört belgenin ardında ise, daha önemli siyasî hadiseler yatmaktadır. 1573 başlarında Habsburg hükümdarının eline, Boğdan'daki taht değişikliği; eski voyvoda Boğdan'ın “isyan”ı ve Erdel'e kaçıışı, buradan Szatmár (Sakmar) kumandanı tarafından zorla çıkarılması ve Habsburgların elinde tutulmasına dair Osmanlı şikâyetlerini içeren bir nota geçmiştir. Mektubun sonunda padişah Voyvoda Boğdan'ın teslim edilmesini talep etmektedir¹⁴⁴.

1573 senesinin sonlarına doğru gerçekleşen bu kez Erdel'le ilgili benzer bir vaka da, başka bir mühimme kaydının konusunu oluşturmaktadır. Burada ise, ileri gelen bir asilzade ve o zamanlarda Erdel yönetimine talip olan Gáspár Bekes'in mevcut Erdel prensi István Báthory'ye karşı ayaklandıktan sonra Habsburg topraklarına sığınması üzerine Osmanlı padişahının imparatora Bekes'in İstanbul'a gönderilmesini rica ettiği görülmektedir¹⁴⁵.

23 Ocak 1576 tarihinde Viyana kralına Lehistan tahtının el değiştirmesiyle ilgili olarak nispeten sert ifadelerle dolu bir mektup gönderilmiştir. Fransız kralzadesi Henri'nin Lehistan tahtından feragat etmesinin ardından –Osmanlıların anladığı biçimiyle– Moskova ve Habsburglar boş olan tahta zor yoluyla kendi oğullarını yerleştirmeye çaba sarf etmekteydiler. Bu noktada sultan “husus-ı mezbur vaki ise münasib değildir”

¹⁴² MD 6, s. 8-9, no. 20.

¹⁴³ MD 6, s. 360, no. 780.

¹⁴⁴ MD 21, s. 5-6, no. 34. – Boğdan'ın akıbeti hakkında bkz. Beydilli, *a.g.e.*, s. 65-67.

¹⁴⁵ MD 23, s. 186, no. 393. – Báthory de Osmanlı başkentinden konuyla alakalı bir hüküm almıştır. MD 23, s. 285-286, no. 392. Konuyla ilgili Osmanlı-Erdel muhaberatinin öbür örnekleri için bkz. László Szalay, *A magyar történelemhez. I. Erdély és a Porta, 1567-1578*, Pest, 1860, s. 87-88, 104-105, 106-107, 120-121, 122-123, 124, 127-128.

demek suretiyle duruma müdahale etmiş ve şayet planlarından vazgeçmezlerse büyük miktarda güçle askerî harekâta girişileceğini duyurmuştu¹⁴⁶.

Báthory'nin mektubuna cevaben yazılan dördüncü vesika yine Lehistan'la ilgilidir. Báthory İstanbul'a yolladığı mektubunda, Bab-ı Ali tarafından “ferman” almış olduğu yeni “vilayet”ine¹⁴⁷ vardığını ve Lehistan kraliyet tacını giydiğini bildirmekteydi. Bu haberlere verilen cevapta, Lehistan'daki gelişmelere herhangi bir Habsburg veya Rus müdahalesi olması durumunda, Osmanlı devletinin takınacağı tavır konusunda önceki mektuba nazaran daha ılımlı bir üslup kullanılmıştır. Bu kez “eğer Erdel vilayetidir ve eğer Leh vilayetidir sizün canibünüzden dahl ü tecavüz olunmaya; olursa nakz-ı ahd olup mabeynde olan sulha muhalif olur” denilerek herhangi bir tehdit ibaresine yer verilmemiş, yalnızca uygun hareket tarzının ne olacağı belirtilmiştir: “ahd ü amana riayet edüb verilügelen vergünüz vakti ile gönderilmek” gerekmektedir¹⁴⁸.

Bundan sonra gelen dört hüküm ise, Osmanlı tebaası veya yerel makamlarınca sunulan arzlardan oluşmaktadır. Bu kayıtlardan ilki, “Tâtâr” [Tata] ve “Kômân” (Komárom) kafirlerinin ağıllardan 3000 koyun kaçırmaları yüzünden Budin kasaplarının uğradığı büyük malî kayıpla ilgilidir¹⁴⁹. Budin beylerbeyi tarafından Osmanlı başkentine yollanan başka bir raporda ise, kuzey Macaristan havalisinde vuku bulan birtakım suiistimaller Habsburg hükümdarına sıralanmaktadır¹⁵⁰. Osmanlı hâkimiyeti altındaki muhtelif yerlerde gerçekleşen antlaşma şartlarına aykırı hareketlerden bahseden Temmuz 1580 tarihli başka bir vesikanın da bu cinsten bir muhtevaya sahip olduğu söylenebilir¹⁵¹. Yollanan fermandan anlaşıldığı üzere, Kilis (Klissa) sancakbeyinin yakınmaları da benzer bir arzın konusunu oluşturmuş olmalıdır¹⁵².

¹⁴⁶ MD 27, s. 216-217, no. 493. Bu vesika Refik [Altnay], “Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan”, s. 686-687 ve Beydilli, *a.g.e.*, s. 82-84, fotokopi 62-63'te neşredilmiştir.

¹⁴⁷ Tırnak işareti içindeki kelimeler, Báthory'nin kendi ifadeleri olamaz.

¹⁴⁸ MZD 3, 284. Ayrıca bkz. Beydilli, *a.g.e.*, s. 132-134, fotokopi 109.

¹⁴⁹ MD 24, s. 37, no. 110. Ayrıca bkz. Beydilli, *a.g.e.*, fotokopi 32.

¹⁵⁰ MD 29, s. 199-200, no. 470.

¹⁵¹ MD 43, s. 10-11, no. 19; MD 43, s. 93-95, no. 184.

¹⁵² MD 31, s. 202, no. 454.

Debrecenli son derece zengin bir tacir olan Máté Szabó hakkında başlı başına iki name bulunmaktadır. 1565 tarihinde dükkânları ve depoları bir Macar askeri tarafından soyulan Szabó, bu tarihten sonra Müslüman tacirlerden veresiye satın aldığı malların parasını ödemekte büyük sıkıntılar çekmiştir. 1577 yılının başında, imparatorun Szabó'yu borçlarını ödemesi amacıyla Budin beylerbeyine yollaması istenmiştir¹⁵³. Yaklaşık bir sene sonra, bu mesele hâlâ bir çözüme kavuşturulmayı beklemekteydi¹⁵⁴.

Debrecen'de yaşanan başka bir olay, bir kez daha padişahı II. Rudolph'a Haziran 1579 tarihini taşıyan bir mektup gönderme mecburiyetinde bıraktı. Bölgede halihazırda Osmanlı idarecileri vasıtasıyla cizye ve diğer vergiler toplandığı halde, Habsburg Macaristan'ı ve Erdel'in bazı nüfuzlu şahsiyetleri tarafından yöre halkına Osmanlı nokta-ı nazarına göre yasal olmayan kimi vergiler tarh edilmişti. Üstelik bundan bütünüyle farklı başka bir suiistimal de, kentin bizzat kral tarafından gelirden payını talep eden on iki farklı kişiye timar olarak tevcih edilmiş olmasıydı. Belgenin ifadesine göre, bu kabilden bir toprak bağışında bulunmak antlaşma şartlarına aykırı olduğundan, bu uygulamadan derhal vazgeçilmeli ve bölgede hüküm süren Osmanlı idarî ve hukukî düzenlemelerine hiçbir surette dışarıdan müdahalede bulunulmamalıdır¹⁵⁵.

Dolaylı Yazışmalarda Osmanlı-Habsburg Mücadelesi

Erdel prenslerine, Budin ve Tımişvar beylerbeyilerine ve daha az sayıda olmakla birlikte sancakbeyleri, Leh kralı ve Eflak ve Boğdan voyvodalarına yollanan hükümlerde Osmanlı-Habsburg münasebetlerinin ne şekilde cereyan ettiğini incelemek ilginç sonuçlar verebilir. Ne var ki, bu konuları yüksek seviyeli siyasî temasları gözden geçirdiğimiz kadar incelikli bir taramaya tâbi tutamadık. Bunun yerine mühimme kayıtları yardımıyla bilgi edinilebilecek bazı araştırma sahalarını ortaya koymak maksadıyla kısıtlı sayıda örnek ele alınmıştır.

¹⁵³ MD 29, s. 79, no. 189. Szabó hakkında bkz. Gyula Káldy-Nagy, *Harács-szedök és ráják, Török világ a XVI. századi Magyarországon*, (Körösi Csoma kiskönyvtár 9), Budapest, 1970, s. 126-128. Ayrıca bkz. MD 31, s. 161, no. 373.

¹⁵⁴ MD 33, s. 296, no. 609.

¹⁵⁵ MD 36, s. 298, no. 788.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, bu belgelerin hükümdarlar arasında diplomatik seviyede yürütülen yazışmalardan çok daha fazla müşahhas ayrıntı temin ettiği söylenebilir. Söz konusu hükümlerde, antlaşma şartlarına saygı gösterilmesi gerektiği gibi önceki grupta anılan belgelerde mutad olarak tekrar edilen kalıplar çoğu vakit yer almaz. Rastladığımız istisnalar, sınır bölgelerindeki her türlü kanunsuzluğu şiddetli biçimde yasaklamak ve bölgede bulunan beylerbeyilere çevredeki sancakbeyi ve diğer askerî liderlere bu hususta talimatlar yollamalarını emretmek amacıyla tertip edilmişlerdir¹⁵⁶. İşin dikkat çekici tarafı, Osmanlı idaresi, zaman zaman Habsburg imparatoruna sınır hattında bulunan yerel idarecilere tam da bu kabilden hükümler göndereceğine dair söz vermiş olmasıdır.

Osmanlı-Habsburg İlişkilerinde Erdel'in Konumu

Erdel prensleri, Osmanlıların dışında doğal olarak Habsburglarla da çeşitli bakımlardan önemli ilişkilerde bulunmuşlardır. Bununla birlikte Erdel hâkimlerinin Habsburg ordusu tarafından ele geçirilen bazı kaleleri geri almak için, Osmanlı devletinden askerî yardım talep ettikleri örnekler az değildir. Bazı sınır kaleleri birbiri ardınca Osmanlı müdahalelerine yol açan uzun soluklu münakaşaların ortasında yer almıştır¹⁵⁷. Bunun dışında kalan hadiselerde ise, Erdel prenslerinin “efendi”lerinin düşmana karşı onları desteklemek üzere asker yollamaya hazır olduğunu duymaktan ne kadar memnun olduklarına karar

¹⁵⁶ Örnek olarak bkz. MD 12, s. 558-559, no. 1067; MD 19, s. 237, no. 486; MD 21, s. 238, no. 573; MD 55, s. 58, no. 104.

¹⁵⁷ Örnek olarak bkz. MD 3, s. 238, no. 680 (János Zsigmond, Budin ve Tımsıvar beylerbeyilerinin kendisine yardım etmesi için izin istemektedir; Macarca tercümesi için bkz. Karácson, *a.g.e.*, s. 39, no. 9). Bâna (Nagybánya) kalesi için süregelen çarpışmalar Erdel prensine (MD 5, s. 112-113, no. 259; MD 5, s. 141, no. 330; MD 5, s. 198, no. 492), Budin beylerbeyine (MD 5, s. 199-200, no. 493; MD 5, s. 201, no. 497), Tımsıvar beylerbeyine (MD 5, s. 197-198, no. 491) ve hatta Habsburg hükümdarına (MD 6, s. 363-365, no. 785) gönderilen hükümlerde zikredilmektedir. Bu belgeler, benzer bir silsileyi takip eden diğerleriyle birlikte, Osmanlı yönetiminin önemli kabul ettiği gelişmeler karşısında ne derece bilinçli ve dikkatli bir politika izlediğini tebarüz ettirecektir. Oysaki bu dokümanlar ait oldukları bağlamdan kopartılıp tek başına yayımlandıklarında, Osmanlıların tatbik ettiği devlet siyasetinin çok yönlü doğası yeterince anlaşılabilir. Beydilli'nin sıklıkla atıfta bulunduğu eseri, Osmanlı idaresinin uluslararası ilişkileri ele alma biçiminin karmaşıklığını tam da layıkıyla yansıtabildiği için takdire şayandır.

vermek kolay değildir. Osmanlı devletinin Erdel'den yardımcı askerî birlikler rica ettiği hükümler ise, daha büyük bir hoşnutsuzluk yaratmış olmalıdır¹⁵⁸.

Osmanlı İstihbaratı

Habsburgların askerî plan ve faaliyetleri hakkında istihbarat toplamak Osmanlı güvenlik politikasının önemli bir parçasını teşkil etmekteydi. Bu maksatla padişah kendine bağlı devletlerin aracılığına başvurmuştur. Kendilerinden sıklıkla yeni gelişmeler hakkında malumat talep edilen Erdel prensleri¹⁵⁹, beklenen havadisi zamanında iletmemeleri durumunda başkentin sert tepkisine maruz kalmaktaydılar. Örneğin 1573 tarihinde István Báthory'ye gönderilen bir "emir"de, sultanın Nemçelilerin Leh vilayetinden geçmek suretiyle Nagykálló'ya bir palanka inşa ettiklerini haber aldığı bildirilmekteydi¹⁶⁰. Söz konusu fermenda ayrıca böylesi bir ihmalkârlığın bir daha tekrarlanmaması gerektiği prence hatırlatılmıştı.

János Zsigmond, beş yıl önce, siyasî ortamın çok daha nazik olduğu bir dönemde Viyana kralı adına hizmet eden bir ulağın üzerinde bulunan "kağıdlar"ı dergah-ı muallaya yollamak suretiyle Osmanlıların kendisinden beklediği hareketi tam manasıyla yerine getirmişti. Ele geçirilen mektupta, ertesi kış Zigetvar üzerine yapılması tasarlanan Habsburg saldırısına ait birtakım ayrıntıların yanı sıra, bu amaçla asker toplanması ve köprü kurmaya yarayacak kerestenin hazırlanmasına dair talimatlar bulunmaktaydı¹⁶¹. Eflak ve Boğdan voyvodaları da Osmanlılar adına –gerektiğinde Erdel prenslerine karşı¹⁶²– casusluk yapmaya davet edilmişlerdir.

Habsburg arazisine en yakın konumda bulunan Budin beylerbeyliği, büyük ihtimalle haber toplama hususunda en faal aracı olmuştur. Buradaki paşaların haber alma faaliyetlerine sık sık değinilmiştir¹⁶³. Sultanların sınırn

¹⁵⁸ MD 51, s. 9, no. 27.

¹⁵⁹ Örnek olarak bkz. MD 5, s. 22, no. 58; MD 48, s. 329, no. 964.

¹⁶⁰ MD 23, s. 12, no. 19. Çağdaş Macarca tercümesi için bkz. Szalay, *a.g.e.*, s. 129-130, no. 80.

¹⁶¹ MD 7, s. 1008, no. 2759.

¹⁶² Örnek olarak bkz. MD 12, s. 338, no. 688. – Eflak voyvodasına yollanan hüküm.

¹⁶³ Örnek olarak bkz. MD 16, s. 268, no. 523; MD 19, s. 228, no. 472; MD 19, s. 287, no. 581; MD 22, s. 139, no. 279; MD 23, s. 12, no. 19; MD 78, s. 266; no. 704. Tımışvar

öbür yakasına dair birtakım hadiseler “duyduklarını” söylediklerinde, bilgi kaynaklarının çoğunlukla hudut boyunda görev yapan yerel idarecilerin etkin istihbarat ağı olduğu tahmin edilebilir.

Sancakbeylerinin doğrudan saraya iletebilecekleri türden ilginç malumatlara ulaşabildikleri çok az örneğe rastlanmaktadır. Yine de, bir keresinde Mohaç (Mohács) sancakbeyine, Habsburgların Ferenc Zay komutasında 5000 askerle Erdel’e yürüme niyetinde olduğuna dair başkente ilettiği istihbarattan ötürü takdir edildiğini belirten bir mektup gönderilmiştir. Söz konusu hükümde, sancakbeyinden hiç tereddüt etmeksizin etrafa casuslar yollamaya devam etmesi de istenmiştir¹⁶⁴.

Bir Osmanlı Yandaşı

İstihbarat çalışmalarından bahsedilirken aklımıza gelen diğer konular mürted, mühtedi ve sempatizanların durumudur. Macar tarihçiliğinde bu ilginç konuya şu ana kadar yeterli ilgi gösterilmemiştir¹⁶⁵. Doğrusu, mühimme kayıtlarının da bu kabilden örneklerle dolup taşıdığı söylenemez. Dahası, bir mühtedi veya sempatizan zikredildiği halde, bu şahsın ismi yazılı olarak verilmemiştir. Bu nedenle oldukça iyi belgelenmiş durumda ve Habsburgları da ilgilendiren özel bir olayı ele almakla yetinmek yerinde olacaktır.

Habsburglar tarafından ihanet suçuyla hapsedildikten sonra kaçmayı başaran kuzey Macaristanlı derebeyi János Balassa (veya Balassi)¹⁶⁶, Temmuz 1571 tarihinde, Siçen (Szécsény) sancakbeyine yolladığı mektupta eskiden beri Budin beylerbeyine ve sınır beylerine gizli bilgiler temin ettiğini ifade etmektedir. Şimdi de, padişaha bütünüyle “itaat” etmeye ve “vilayet” ve kalelerini onun hâkimiyetine bırakmaya hazır olduğunu belirtmekteydi. Aynı zamanda elindeki tüm Müslüman esirleri serbest bırakmaya söz vermişti. Balassi bununla da iktifa etmeyerek, başka bazı Macar, “Çeh” ve Moravyalı

beylerbeyileri de, öncelikle Erdel prensi hakkında olmak üzere bilgi toplamakla görevlendirilmişti: MD 3, s. 411, no. 1229; MD 3, s. 422, no. 1262.

¹⁶⁴ MD 3, s. 388, no. 1153.

¹⁶⁵ Ferenc Szakály’ın *Szigetvári Csöbör Balázs török miniatürái [1570]* (Budapest, 1983) için yazdığı giriş yazısı (s. 7-77), bu hususta son zamanların bir istisnasını teşkil eder.

¹⁶⁶ Bkz. János Hóvári, *A hűtlen Dobó*, Budapest, [1987], s. 86-92.

MÜHİMME DEFTERLERİ

toprak sahiplerinin Osmanlı egemenliği altına girmek istediklerini söylemekteydi. Osmanlı yönetiminin böylesine elverişli bir fırsatı kaçırmayacağı düşünülebilir. Fakat bu gelişme karşısında Osmanlı tarafının tepkisi hiç de beklendiği şekilde gerçekleşmemiştir. Balassa'ya yazılan cevabî mektupta, Asitane kapılarının prensipte herkese açık olduğu belirtilmekle birlikte, şu an Nemçe ile barış halinin devam etmesi, kralın senelik “vergi”yi aksatmadan ödemesi ve Balassa'ya ait emlâkın Habsburg hükümdarının topraklarında bulunması nedeniyle taraf değiştirmek için uygun bir zaman olmadığı dile getirilmiştir. Bu sözlere Balassa'nın mümkün merteye gözetileceği ve ileride siyasî şartların daha müsait bir hal kazanması umulduğu ilave edilmiştir. Son olarak beklenen değişimin vuku bulmasına kadar bilgi alış verişinde bulunmaya devam etmesi ve Habsburg yönetimi ile *hüsn-i müdara* etmesi istenmiştir¹⁶⁷. Osmanlı idaresini bu denli ihtiyatlı davranmaya zorlayan şey ne olabilir? Balassa'nın niyetinden kuşku duyulmuş olması ihtimali pek ciddiye alınmamalıdır; çünkü şayet Osmanlı sarayı, bu teklifi iştir iştir Macar asilzadesinin kalelerine el koyma yoluna gitseydi, sonradan Balassa'nın hangi emellerle Osmanlı tarafına yakınlaştığının bir önemi kalmayacaktı. Öte taraftan Osmanlılar açısından barışın korunmasının son derece önemli olduğu düşünülebilir. Bu ikinci seçenek akla daha yatkın görünmektedir. En muhataralı dönemde bulunan Kıbrıs seferi ile meşgul olan Osmanlı askerî ricalinin, başka dönemlerde de görüldüğü üzere, savaşı farklı bir cepheye genişletme hususunda pek istekli olmadığı ileri sürülebilir.

Yaklaşık bir sene sonrasına ait bir kayıt, Bab-ı Ali'de Balassa'nın teklifinin pek ciddiye alınmadığını teyit etmektedir. En azından Budin beylerbeyine yönelik bu hükümde, Balassa'nın isminin muhtemel Osmanlı işbirlikçileri arasında şart sıygasıyla anılmasından böyle bir anlam çıkmaktadır (“... ve Macar beğlerinden dahi Südde-i saadetüme itaat eder var ise hafıyyeten haberleşüb ... ve Balâj Yânôş nam Macar beği dahi itaat ederse ...”¹⁶⁸).

¹⁶⁷ MD 12, s. 424-426, no. 826. – Bu durumun aksine diğer örneklerde, mülkiyet haklarının korunacağına dair akla gelebilecek her türlü vaatle Macar asilzadeleri ikna etmeye çalışanlar bizatihi Osmanlılar olmuştur: MD 28, s. 111, no. 289 (metin ve transkripsiyon için bkz.: Beydilli, *a.g.e.*, s. 137-138, fotokopi 78).

¹⁶⁸ MD 16, s. 268, no. 523.

Bundan kısa bir süre sonra János Balassa, kuzey Macaristan'daki madenlerle ilgili önemli bilgiler ihtiva eden ve Habsburg hükümdarının yardım amacıyla Venedik'e asker yolladığını bildiren yeni bir mektup göndermiştir. Bunun karşılığında Balassa bir kez daha alelâde tarzda kaleme alınan bir yazı ile yetinmek zorunda kalmıştır. Neticede gerektiği takdirde Erdel'e sığınabileceği, yoksa bu şekilde müdaraya devam etmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir¹⁶⁹.

Ertesi iki üç sene içinde Balassa, Osmanlı sarayı nezdinde itibarını iyice kaybetmiş görünmektedir. Nitekim elinde bulundurduğu Müslüman tutsakları serbest bırakmaması üzerine Budin beylerbeyliğine bağlı kuvvetler tarafından en önemli kaleleri fethedilmiştir¹⁷⁰. II. Maximilian'ın duruma müdahale ederek Balassa'nın kalelerinin iadesini talep etmesi üzerine padişah bu isteği şu gerekçeyle reddetmiştir: Bu dönemde Balassa'nın daha sonra XVI. yüzyılın en büyük Macar şairi olacak oğlu Bálint, gayrimeşru yollardan Erdel tahtını ele geçirmeye teşebbüs eden Gáspár Bekes ile ittifak kurmuştu. Bu davranışın açıkça antlaşma şartlarına aykırı olduğunu ifade eden padişah, oğlunun bu eyleminden ötürü babasının da bir cezayı hak ettiğini savunmaktaydı. Öte taraftan, sultanın mektubu Balassa'nın bundan önce müteaddit defalar bağlılık niyetini Osmanlı sarayına arz ettiğini de ifşa etmişti¹⁷¹. Budin beylerbeyinin János Balassa'ya yolladığı 25 Aralık 1575 tarihli mektup¹⁷², içerik bakımından padişahın yukarıda anılan namesi ile tezat teşkil etmektedir. Budin beylerbeyi, Macar asilzadenin teklifini kabul etmekte ve Balassa'yı en kısa sürede kendi yanına gelmeye davet etmektedir. Bununla beraber mektupta birkaç ay evvel Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilen kalelere dair tek bir satır bile bulunmamaktadır. Bu çelişki fark edildiğinde akla gelen ilk açıklama mektup tarihinde bir yanlışlık olabileceğidir. Fakat Gerlach'ın *Tagebuchunda* 31 Aralık 1576 tarihi altında, Balassa'nın elindeki tutsaklardan ikisini sadrazam Mehmed Paşa'ya gönderdiği ve oğlunun özgürlüğüne kavuşması ve kendisine hayat ve ikamet güvencesi verilmesi karşılığında yukarıda bahsedilen ilk mektubunda vaat ettiklerinin aynısını yeniden dile getirdiği kaydedildiğine göre, bu

¹⁶⁹ MD 19, s. 325, no. 659.

¹⁷⁰ László Szalay, "Békés Gáspár pályájához és Balassa Bálint erdélyi fogságához adalék", *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században*, Pest 1859, s. 241-243.

¹⁷¹ MD 27, s. 9-10, no. 34.

¹⁷² *A budai basák magyar nyelvé levelézése*, s. 81-82, no. 77. – Hóvári, Balassa'nın teklifinde ne derece dürüst olduğuna karar verememiştir: *a.g.e.*, s. 104-105.

MÜHİMME DEFTERLERİ

varsayımın temeli daha zayıf gözükmektedir¹⁷³. Bu tarihten sonra, talihin sillesini yiyen ve çevirdiği entrikaların ceremesini çeken Macar asilzade bir daha karşımıza çıkmamaktadır.

Sonuç

Mevcut belgeler düşünüldüğünde, Osmanlı-Habsburg mücadelesi genel başlığı altında, XVI. yüzyıl Osmanlı diplomasisinin işleyiş biçimini ve burada yaşanan değişimleri gün ışığına çıkarmaya çalışmak gerçekleştirilebilir bir hedef gibi görünmektedir. Bu amaçla kullanılacak dokümanlar arasında mühimme defterleri temel bir kaynak olma vasfına sahiptir. Mühimme defterlerinde yer alan sultanla imparator arasındaki doğrudan yazışmalar, bilhassa iki devlet arasındaki siyasî temasların taşıdığı şekli ve resmî karakteristiklere dair ipuçları temin etmektedir.

Hammer, Viyana'da bulunan ve mühimme kayıtlarında da muhafaza edilen bazı fermanların muhtevasını gün yüzüne çıkarmıştır. Bununla beraber tarihî kaynak olarak mühimme defterleri hâlâ büyük ölçüde işlenmeyi beklemektedir. Mühimme hükümlerinin günümüze kalan Habsburg mektuplarıyla olan ilişkisi, hükümlerin sahip olduğu ifade tarzına ait hususiyetler veya her ne sebeple olursa olsun, Osmanlı yönetiminin yazışmalarda Habsburg tarafına karşı kullandığı argümanların genel özellikleri gibi konular da ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmalıdır. Bu itibarla, ilgili Habsburg malzemesi üzerinde yürütülecek sistematik bir çalışma, bu konuda hayli önemli bir katkı sağlayabilir. Habsburg elçilerinin değerlendirmelerinde peşin hükümlü olduğu bir vakıa olmakla birlikte, bunların yolladığı raporlar müzakerelerin seyrini ve bu süreçteki Osmanlı müzakere metotlarını yansıtmak bakımından güvenilir kaynaklardır. Ayrıca diplomatik ilişkilerin dostane bir seyir izlediği dönemlerle, ilişkilerin daha soğuk bir hal aldığı devirleri ayırmada yine bu elçi raporlarının rehberliğine başvurulabilir.

¹⁷³ *Stephan Gerlachs des Eltern Tage-Buch ...*, Franckfurth am Mayn, 1674, s. 285 (Krş. Szalay, *Adalékok*, s. 243). Balassa'nın 1577 yılında öldüğü tahmin edilmektedir: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*, szerk. József László Kovács, 1986, s. 281 (kaynak göstermeksizin).

GÉZA DÁVID

Mühimme defterleri aynı zamanda, Habsburg hükümdarlarına yazılan mektuplardan ziyade Osmanlı vassal ve yerel makamlarına hitap eden hükümlerde açığa çıkan bir dizi farklı mesele ile ilgili çok önemli ve büyük kısmı şu ana değin bilinmeyen birtakım malumatı ihtiva etmektedir. Bu hükümlerden, Osmanlı merkez teşkilatını Avrupa'daki gelişmelere müdahale etmeye iten etkenlerin ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığı, Osmanlıların planlarını gerçekleştirmek için hangi yöntemleri benimsediğı, siyasî değışikliklere tepki verme süresi ve düşmanları hakkında topladıkları bilginin doğruluk derecesi gibi hususlarda çıkarımlar yapılabilir. Yukarıdaki soruların cevapları bulunduğu takdirde, büyüleyici gizemini koruyan Osmanlı başarısını anlama yolunda önemli adımlar atılmış olacaktır.

Çev. Özgür KOLÇAK*

* Araş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; ozgurkolcak@gmail.com.

MÜHİMME DEFTERLERİ

Abstract

THE MUHİMME DEFTERİ AS A SOURCE FOR HABSBURG- OTTOMAN RIVALRY IN THE 16th CENTURY

The *mühimme defteris* contain shortened versions of outgoing imperial decrees. For this reason, they belong to one of the most significant groups of sources in the Turkish archives. Their value is also enhanced by the fact that many firmans have been lost during the centuries. The first chapter of the paper is a description of the registers and elucidates the recording process and the diplomatic characteristics of the documents, the most common addressees, and the practice of dispatching the orders, the relation of *mühimme* and *şiqāyet defteris*, and former research on the material. The second section analyses the content of the decrees concentrating mainly on direct Ottoman-Habsburg contacts in the 16th century as well as the role of Transylvania. Ottoman understanding of war and peace defined the patterns of argumentation they followed. Within indirect communication, Ottoman spying and the story of a Hungarian sympathizer deserve special attention.

Keywords: *mühimme defteri*, Ottoman diplomatics, Ottoman-Habsburg contacts, archives, political games.

GÉZA DÁVID

EK-I

Mühimme ve Ahkâm Defterlerindeki Hükümlerin Yollandığı Görevliler
1550-1605

	MD	MD	AD
	1560-1565	1590-1605	1576
Budin (Buda)			
BB	26	41	1
BB, D	1	4	9
BB, YA	1	-	-
BB, D, K	-	-	1
BB, K (veya Klar)	-	-	2
BB, SBler	-	-	1
D	1	2	-
BBler	-	1	-
Klar	-	1	-
YA	1	-	-
Diğerleri	-	4	-
Toplam	30	53	14
Tımsıvar (Temesvár)			
BB	19	8	1
BB, D	-	3	5
BB, K	-	1	8
BB, D, K	-	-	5
D	1	1	-
D, K	-	-	2
K	-	-	2
K, çavuş	-	-	3
Toplam	20	13	26
Erdel	14	14	-
Eğri (Eger) ¹⁷⁴			
BB	-	3	-
BB, K	-	1	-
Toplam	-	4	-

¹⁷⁴ Eğri beylerbeyliği 1596 yılında tesis edildiğinden, bu tarihten öncesine ait bu yöreye gönderilmiş hüküm bulunamamaktadır.

MÜHİMME DEFTERLERİ

	MD	MD	AD
	1560-1565	1590-1605	1576
Kanije (Kanizsa) ¹⁷⁵			
BB	-	2	-
Zigetvar (Szigetvár)			
BB ¹⁷⁶	-	1	-
SB, K	-	-	1
Toplam	-	1	1
Çanad (Csanád)			
SB, K	-	1	-
Estergon (Esztergom)			
SB	1	2	-
SB, K	-	-	1
K	-	-	1
Toplam	1	2	2
Lipova (Lippa)			
SB, K	-	-	1
Mohaç (Mohács)			
SB	9	1	-
SB, K	1	-	-
Toplam	10	1	-
Peçuy (Pécs)			
SB, K	-	-	1
K	-	-	1
Toplam	-	-	2

¹⁷⁵ Kanije 1600 tarihinde vilayet merkezi haline getirilmiştir.

¹⁷⁶ Zigetvar 1566 senesinde sancak şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Bununla birlikte 1594-1596 yılları arasında kısa bir süre için burada yöneticilik yapanlara beylerbeyi unvanının verildiği görülmektedir. MAD 15567, s. 355, 309 (burada Zigetvar idarecisine iki kez sancakbeyi, bir kez de beylerbeyi denilmektedir) ve KK 344, s. 98, 357. Bu sonuncu ruznamçe defterinde, yeniden sancakbeyi adlandırmasına bir dönüş yaşandığı gözlemlenebilir (s. 333'te Ramazan 1005 tarihi kayıtlıdır).

GÉZA DÁVID

	MD	MD	AD
	1560-1565	1590-1605	1576
Pojega (Pozsega)			
SB	2	2	-
Segedin (Szeged)			
SB	5	-	-
SB, K	-	-	1
Toplam	5	-	1
Sekçöy (Szekcső)			
SB	1	-	-
Semendire (Szendrő)			
SB	6	1	-
SB, K	1	-	-
Klar	2	-	-
SB, diğerleri	-	-	2
Toplam	9	1	2
Semendire, Mohaç			
SBler	1	-	-
Siçen (Szécsény)			
SB	1	-	-
Sirem (Szerém)			
SB	2	-	-
SB, K	-	-	1
Muharrir	-	1	-
Toplam	2	1	1
Solnok (Szolnok)			
SB	1	1	-
Yanova (Jenő)			
SB	1	-	-
Diğerleri	2	4	-
GENEL TOPLAM	100	100	50
AD= Ahkâm Defteri D= Defterdar BB= Beylerbeyi K= Kadı SB= Sancakbeyi YA= Yeniçeri ağası (yerel)			

MÜHİMME DEFTERLERİ

EK-II

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bulunan
XVI. Yüzyıl Mühimme Defterlerinin Kronolojik Listesi

Tür	No	Hicrî	Miladî
MD	3	13 N 996-12 RA 968	19.6.1559-1.12.1560
MD	6	1 M 972-29 Z 972	9.8.1564-28.7.1565
MD	5	1 M 973-3 Z 973	29.7.1565-21.6.1566
MD	7	1 S 975-20 Ş 976	7.8.1567-7.2.1569
MD	14	1 RA 977-26 RA 979	14-23.8.1569-18.8.1571
MD	9	14 N 977-8 M 978	20.2.1570-12.6.1570
MD	12	4 CA 978-1 M 980	4.10.1570-14.5.1572
MD	10	7 Z 978-15 Z 979	2.5.1571-29.4.1572
MD	16	26 R 979-17 M 980	17.9.1571-30.5.1572 ¹⁷⁷
MD	18	10 Ş 979-21 L 979	28.12.1571-7.3.1572
MD	19	1 M 980-21 RA 980	14.5.1572-31.8.1572
MZD	1	? R 980-? R 980	11.8.1572-8.9.1572 ¹⁷⁸
MD	21	1 N 980-15 M 981	5.1.1573-17.5.1573
MD	22	21 M 981-15 CA 981	23.5.1573-12.9.1573
MD	23	23 CA 981-18 Z 981	18.9.1573-10.4.1574
MD	24	16 ZA 981-18 S 982	9.3.1574-10.6.1574
MD	26	17 S 982-15 L 982	8.6.1574-28.1.1575
MZD	2	? L (?) 982-? L (?) 982	14.1.1575-11.2.1575 ¹⁷⁹
MD	27	19 CA 983-15 Z 983	26.8.1575-16.3.1576
MZD	3	? Z 983-? CA 984	2.3.1576-25.8.1576 ¹⁸⁰
MD	30	21 Sr 984-21 R 985	20.5.1576-8.7.1577
MD	28	19 CA 984-12 N 984	14.8.1576-3.12.1576
MD	29	1 N 984-14 Z 984	22.11.1576-4.3.1577
MD	31	23 R 985-1 Ş 985	10.7.1577-14.10.1577
MD	33	13 Ş 985-8 M 986	26.10.1577-17.3.1578

¹⁷⁷ Defterin 165. sayfasında 1 Muharrem 978 tarihi bulunmasına rağmen, hükümlerin sırası takip edildiğinde bunun 980 yılı olması gerektiği ortaya çıkar.

¹⁷⁸ Sertoğlu ve Çetin'e ait listelerde gün belirtilmemiştir. Bu sebeple, tam olan ay(lar)ı vermeyi uygun buldum.

¹⁷⁹ Türkçe listelerin her ikisinde tarihler Ş 982-S 982 olarak verilmiştir. 24 ve 26 numaralı mühimme defterleri, Safer ayını bütünüyle kapsadığından ben Şevval ayını kabul ettim.

¹⁸⁰ Bu cildin hüküm hülasalarını görme fırsatına erişemedim. Başlangıç tarihi olarak Elezović'in tespitini esas aldım. Son kayıt tarihi ise yukarıda bahsedilen üç listede de aynıdır.

GÉZA DÁVID

Tür	No	Hicrî	Miladî
MD	32	20 Ş 985-22 M 987	2.11.1577-2.3.1579
MD	34	? M 986-12 R 986	16.3.1578-18.6.1578
MD	35	15 R 986-24 L 986	21.6.1578-24.12.1578
MD	36	29 L 986-15 CA 987	29.12.1578-10.7.1579
MD	40	6 Z 986-5 L 987	3.2.1579-25.11.1579
MD	38	20 M 987-1-10 Z 987	19.3.1579-19-28.1.1580 ¹⁸¹
MD	42	1 Ş 987-29 B 989	23.9.1579-29.8.1581 ¹⁸²
MD	39	6 L 987-23 RA 988	26.11.1579-8.5.1580
MD	43	18 RA 988-4 Ş 988	3.5.1580-14.9.1580
MD	44	16 ZA 988-21 B 992	23.12.1580-29.7.1584
MD	46	16 B 989-11 S 990	16.8.1581-7.3.1582
MD	47	15 S 990-8 R 990	11.3.1582-2.5.1582
MD	48	8 B 990-15 R 991	29.7.1582-8.5.1583
MD	49	15 RA 991-9 B 991	8.4.1583-29.7.1583
MD	51	15 RA 991-3 N 991	8.4.1583-20.9.1583
MD	52	1 N 991-7 C 992	18.9.1583-16.6.1584
MD	53	8 R 992-29 B 993	19.4.1584-27.7.1585
MD	55	15 L 992-3 R 993	20.10.1584-4.4.1585
MD	58	2 R 993-8 L 993	3.4.1585-3.10.1585
MD	60	? C 993-4 B 994	31.5-28.6.1585-21.6.1586
MD	61	4 B 994-12 S 995	21.6.1586-22.1.1587
MD	62	2 S 995-16 Ş 996	12.1.1587-11.7.1588
MD	63	22 R 995-21-29 R 996	1.4.1587-20-28.3.1588 ¹⁸³
MD	64	10 RA 996-22 RA 997	8.2.1588-10.3.1589

¹⁸¹ Sertoğlu ve Çetin'in listelerinde gün belirtilmediğinden burada tam olan ay(lar)ı vermeyi tercih ettim.

¹⁸² Bu defterin ruûs kayıtlarından oluşan parçası burada değerlendirmeye alınmamıştır. Bkz. dipnot 45.

¹⁸³ Bu cildin hüküm hülâsalarına erişme fırsatına sahip olamadım. Bu defterle ilgili mevcut listelerde yer alan bilgiler çelişkilidir. Elezović, defteri 22 Rebiülahır 995 tarihinde başlatırken, Türk arşivistler için bu tarih evâil-i Recebdir. Yine Elezović, defterdeki son kaydın tarihi olarak 15 Safer 996'yı gösterirken, Sertoğlu ve Çetin defterin bitiş tarihini evâhir-i Rebiülahır kabul ederler. Kişisel bir mütalaanın ardından, başlangıç için Elezović'in, bitiş için ise Sertoğlu ve Çetin'in verdikleri tarihlerin doğru olduğu yönünde karar verdim.

MÜHİMME DEFTERLERİ

Tür	No	Hicrî	Miladî
MD	65	22 L997-29 CA 998	3.9.1589-5.4.1590 ¹⁸⁴
MD	66	1-10 ZA 997-16 Ş 998	11-20.9.1589-20.6.1590 ¹⁸⁵
MZD	4	? C 998-? M 999	7.4.1590-28.11.1590 ¹⁸⁶
MD	68	2 Z 998-24 Z 999	2.10.1590-13.10.1591
MD	73	14 Z 998-19 M 1004	14.10.1590-24.9.1595
MD	67	15 Z 998-25 B 1000	15.10.1590-7.5.1592
MZD	5	? B 999-? Ş 999	25.4.1591-22.6.1591 ¹⁸⁷
MD	69	20 RA 1000-13 ZA 1001	5.1.1592-12.7.1593
MZD	6	? B 1000-? Ş 1001	13.4.1592-30.5.1593 ¹⁸⁸
MD	70	27 B 1000-9 B 1001	9.5.1592-11.4.1592
MD	71	10 B 1001-25 RA 1002	12.4.1593-18.1.1594
MD	72	1-10 CA 1002-24 S 1003	23.1-1.2.1594-8.11.1594 ¹⁸⁹
MD	74	29 L 1004-11-20 L 1005	26.6.1596-28.5-6.6.1597 ¹⁹⁰

¹⁸⁴ Bu cildin hüküm hülasalarını görme imkânına erişemedim. Bu yüzden burada Elezović'in verdiği tarihleri kullandım.

¹⁸⁵ Bu cilde ait hüküm hülasaları bulunmamaktadır (bkz. Lemerrier-Quelquejay, *a.g.e.*, s. 356). Mevcut üç liste, defterin başlangıç tarihi üzerinde hemfikirdir. Bitiş tarihi hususunda yine üç listenin birbirini tuttuğu söylenebilir.

¹⁸⁶ Sertoğlu ve Çetin'in listelerinde gün belirtilmediğinden burada tam olan ay(lar)ı vermeyi tercih ettim.

¹⁸⁷ Sertoğlu ve Çetin'in listelerinde gün belirtilmediğinden burada tam olan ay(lar)ı vermeyi tercih ettim.

¹⁸⁸ Sertoğlu ve Çetin'in listelerinde gün belirtilmediğinden burada tam olan ay(lar)ı vermeyi tercih ettim.

¹⁸⁹ Bu cilde ait hüküm hülasaları bulunmamaktadır (bkz. Lemerrier-Quelquejay, *a.g.e.*, s. 356). Ayrıca bu defterle ilgili mevcut listelerde yer alan bilgiler çelişkili olduğundan, meseleye Ek-II'nin 7. dipnotunda zikrettiğim biçimde yaklaşmak suretiyle başlangıç tarihini Sertoğlu ve Çetin, bitiş tarihini ise Elezović'ten aldım.

¹⁹⁰ Bu cilde ait hüküm hülasaları bulunmamaktadır (bkz. Lemerrier-Quelquejay, *a.g.e.*, s. 356). Ayrıca bu defterle ilgili mevcut listelerde yer alan bilgiler çelişkili olduğundan, meseleye Ek-II'nin 7. dipnotunda zikrettiğim biçimde yaklaşmak suretiyle bu kez başlangıç tarihini Elezović'ten, bitiş tarihini Sertoğlu ve Çetin'den aldım.